

Bocsi Zsófia

BERETTYÓÚJFALU ÉS KÖRNYÉKE TÖRTÉNETE AZ ÁRPÁD-KORBAN

A Berettyó ma ismert medrének jobb és bal partján, azaz a mai Berettyóújfalu és Berettyószentmárton területén az Árpád-korban három, azaz inkább négy falu létezett (*Újfalu, a két Bolcs és Szentmárton*). A mai város közigazgatási határai közé eső hatalmas területen pedig még ennél is több településsel számolhatunk, melyekről a különböző forrástípusok alapján változó mértékben vannak ismereteink. Egy részük csak oklevelekből ismert, mint *Bálintteleke, Dejter, Kengyel, Szentdemeter, Szentdi-enes, Szomajom* vagy *Újlak*. Más falvak emlékét az írott források mellett határrészek és dűlőnevek is megőrizték, ilyen *Andaháza, Bócs, Herpály, Kórógy, Kovácsi, Mácsó, Palocsa és Szentkozmadamján*. Csak kéziratos térképek őrizték meg a korai alapítású *Nyék* helyét, valamint ide sorolta a korábbi kutatás a Derzs, illetve Dusnok határrészekben sejtett lehetséges faluhelyeket. Régészeti oldalról a terepjárások és az ásatások nyújtanak támpontokat, melyeket a térképekről leolvasható helynévanyaggal és a levéltárakban fellelhető okleveles forrásanyagból kinyerhető információkkal összevetve kísérlelhetjük meg a településhálózat felvázolását. Minél több forráscsoportból van adat, annál eredményesebb az azonosítás.

Számolnunk kell azonban az egyes forráscsoportok korlátaival is. A régészeti eredmények egyik korlátja az adott terület kutatottságának mértéke, azaz onnan van információ, ahol történt valamiféle földmunkával járó tevékenység, vagy terveztek ilyen jellegű munkákat, amit terepbejárásos lelőhelyfelderítés előzött meg. Félrevezető lehet a terepjárásokból begyűjthető leletek alapján történő értékelés is. Ezek a tárgyak ugyanis rendkívül esetlegesek, véletlenszerű, hogy az eke épp mit fordít ki a földből az alatta megbúvó kultúrrétegből: nem mindig az adott korra legjellemzőbb, vagy a pontosabb keltezésre alkalmas tárgyöredéket. A leggyakoribb lelettípus az egykori edényekből származó kerámiatöredék, ami a 9–13. századi formákat, egyes jellemző díszítésmódokat és a készítés technológiáját illetően egy viszonylag homogén anyagot takar, így a csupán vele történő keltezés nehézségekbe ütközik.¹ Még a régészeti ásatással megtalált települések esetében is kérdéses fennállásuk pontos időkerete. Több, egymáshoz közel eső telepnym esetén korszakjelölő leletek híján nem lehet megál-

¹ Jó példa erre a Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlőben (lelőhely-azonosító: 35204) feltárt késő avar – 9. századi településrészlet, melyet a feltárást megelőző terepbejáráson gyűjtött kerámiatöredékek alapján még Árpád-korinak határoztak meg, Bócs vagy Újlak faluhelyét sejtve a területén. M. Nepper 2002., Dani – Szilágyi – Szelekovszky – Czifra – Kisjuhász 2005.

lapítani, hogy ezek egymással egy időben, vagy egy rövidebb időintervallumban egymás után léteztek, pl. ugyanaz a települési egység vándorolt arrébb valamilyen okból. A levéltári forrásanyag szintén korlátozott: egyrészt a korai időkből, az írásbeliség elterjedése előtt kevesebb irat keletkezett, másrészt a családi levéltárak, hiteleshelyek irattárai éghető voltuknál fogva gyakran estek a történelem folyamán erőszakos cselekmények áldozataivá (hatalmaskodások, családi viszályok, háború, tűzvész stb.). Végül azzal a közhelynek számító ténnyel is számolni kell, hogy egy-egy település nevét akkor foglalták csak oklevélbe, ha valamiféle jogi ügylet miatt ez szükségessé vált. Így fordulhat elő, hogy egyes települések fennállásának kezdete évtizedekkel, de akár évszázadokkal is megelőzheti első okleveles említésüket – ahogy az több itt tárgyalt falu esetében is előfordul.

A környék kora Árpád-kori történetének mind ez idáig legrészletesebb összefoglalását Mesterházy Károly adta majd negyven évvel ezelőtt, az 1981-ben megjelent *Berettyóújfalu története* című városmonográfia egy tanulmányában. Megállapításait a történeti kéziratos térképek elemzésére, régészeti célú terepbejárásokra és feltárások eredményeire alapozta, összevetve mindezeket a korszakra vonatkozó meglehetősen gyér írott forrásanyaggal. A későbbi középkor történetét Módy György jegyezte le, kutatásai időkeretének kezdetét azonban ő is a 13. században jelölte meg. A Berettyóújfalu területén és határában egykor fennállt több mint tucatnyi Árpád-kori település történetének bemutatására kínálkozik a Berettyó általi földrajzi tagolás követése – hozzátéve, hogy ez, a kronológiai rend és az egyes falvaknak a településszerkezetben elfoglalt pozíciói nincsenek mindig összhangban egymással. A Berettyótól északra eső területet ugyanis az egykori Herpályi uradalom falvai hálózta be, míg a folyótól délre a Hontpázmány nemzetség viszonylag egységes birtokteste alakult ki, de volt birtokuk itt a Barsa-nembelieknek is.

Az egyik legkorábbi – ha nem a legkorábbi – településnek kellett lennie a későbbi uradalom névadó településének, *Herpálynak*, vagy másképpen *Érpálynak*, *Érpályinak*. Nevét első birtokosáról, vagy templomának védőszentjéről kaphatta, így alakult ki a Pauli – magyarosan Pályi – név, amit a többi hasonló nevű településtől való megkülönböztetés céljából egészítettek ki a Berettyó egyik itt folyó ágát jelölő, az írott forrásokban Her-ként szereplő Ér nevével.² Az első itt megtelepülő, a korai uradalmat

² A Berettyóújfalu keleti széle és a herpályi puszta közötti határvonal hosszan húzódó szakaszát teszi ki a Hérnek határér, melyet egy 1818-ban készített kéziratos térkép is megőrzött. *Berettyóújfalu város belső telkei és környékének rajzolatja. 1818–1821. Készítette: Gasparits Ferenc hites földmérő mérte és Reisz Keresztély hites földmérő írta.* MNL HBML XV. 3. Bmt 40. Az adatot Módy György említi. Módy 1981: 113. 2. lábjegyzet.

megszervező nemzetség nevét írott forrásokból nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy 1170 körül itt építették fel impozáns megjelenésű, nyugati toronypáros, háromhajós román stílusú monostorukat.³ Amikor 1972–75 között régészeti feltárást végeztek a ma Csonkatoronyként ismert műemléki templomrom közvetlen környezetében az egykori apátsági templom alaprajzának tisztázása végett, a feltáró Módy György és Kozák Károly egy korábbi, kisméretű egyhajós templom alapfalaira, illetve az azt körülvevő falura utaló leletekre és sírokra letek.⁴ A monostor építésekor a falu legfeljebb 10–15 családból álló népességét áttelepítették az északkelet felől szomszédos Egyházzszigetre, ahol új plébániatemplomot is emeltek számukra, valamikor a 12. század utolsó harmadában. A kisméretű egyházzszigeti templom különleges alaprajza a tarnaszentmáriai temploméhoz hasonlatos, ahol a szentély megemelt padlószintje alatt altemplom (kripta) húzódott, melybe egy szentélyletekintőn keresztül lehetett lepillantani.⁵ Ez a templom is elpusztult a tatárjárás idején, mert egy harmadik, gótikus stílusú templomot is emeltek legkésőbb a 13–14. század fordulóján. Ennek a templomnak a romjaira 1879 tavaszán szántás közben találtak rá. Noha a korszak olyan elismert szakemberei is megtekintették, mint Storno Ferenc festőművész, vagy a magyar régészet egyik megalapítója, Rómer Flóris – sőt, még feltárására is megvolt a szándék – megismerésére csak 1896-ban került sor egy amatőr ásatás keretében. Ekkor kerültek napvilágra a térképek és a népnyelv által – építőanyagának színére utalva – Fehér templomnak nevezett egyház maradványai.⁶ Herpály első falusi templomának a helyére tehát a 12. század középső harmadának végére egy impozáns, a nemzetségi rangot méltóan reprezentáló háromhajós monostortemplomot emeltek, melyből mára csak a Csonkatoronyként ismert déli torony maradt meg. A körülötte elterülő falu helyéről – amit a régi térképek és a szájhagyomány a korábban ott állt nemzetségi monostor után Klastromnak hívott – már 1932-ben gyűjtöttek edénytöredékeket, melyek a 10–11. századra keltezhetőek, tehát korai megtelepedésre utalnak. Mesterházy Károly szerint akár már a 9. században is lakhatták a területet. Elsőként a korabeli bírászkodás egyik formáját, a tüzesvas-próbák végzéséhez vagy eskütételhez kötött istenítéleteket összegyűjtő Váradi Regestrum egy 1222-ben felvett esetében említik nevét, melyben a Pályi

³ Berettyóújfalu, Csonkatorony. Lelőhely-azonosító: 19353.

⁴ Az 1974-es ásatási szezonban a templomhajó belsejében a mellék- és főhajót elválasztó pillérsorok alatt, de nem teljesen azokhoz igazodva figyeltek meg egy-egy 100–110 cm széles falszakaszt. Felmerült a pillérek alapozásaként történő értelmezésük is, ám valószínűbbnek találták egy korábbi templom falaiként való azonosításukat. Módy – Kozák 1976: 88.

⁵ Berettyóújfalu, Herpály, Egyházzsziget. Lelőhely-azonosító: 75249; Berettyóújfalu, Egyházzsziget. Lelőhely-azonosító: 19354. Módy 1989: 142.

⁶ Berettyóújfalu, Fehér templom. Lelőhely-azonosító: 19356.

egyház Ajka nevű prédiума szerepel.⁷ Már a tatárjárás után, 1273-ban a váradi káptalan és a váradi püspökség vitázott azon, melyiküket illeti meg Herpály és még négy másik falu tizede. Ez utóbbi tehát Herpály falu első írásos említése – tekintve, hogy az 1222-es adat a monostorra vonatkozott. Sok más környező faluhoz hasonlóan, a váradi püspökség 13. század végi tizedjegyzékében is szerepel, mint 40 kepe gabonátizedet fizető falu.⁸ A Csonkatoronytól induló, majd az Egyházzszigetre áttelepített, onnan pedig a tatárjárás után még északabbra, a Fehér templom környékén újraterleplő Herpály falu régészeti nyomai a 1,5-2 négyzetkilométernyi területen valóban szépen fellelhetők. Az Árpád-kori kerámiatöredékek jelezte településnyomok a monostortemplomtól délnyugatra eső kiemelkedésektől indulnak, és az egykori folyókanyarulatoktól szabdalt, szigetszerű kiemelkedésekből álló területen végig megtalálhatóak, egészen a Fehér templom északnyugatra kiterjedő tágabb környezetéig.⁹ Herpály esetében a feltárt templomok jól mutatják a falu „vándorlását” az évszázadok során, egyben jól alátámasztja az Árpád-kori falvak azon – legutóbb a pesti síkság 10–14. századi falvainak kutatása során Rácz Tibor Ákos által megfogalmazott – jellemzőjét, miszerint azok *„valójában tanyák csoportjaiból tevődtek össze, de míg az egyes háztartások folyamatosan születtek, pusztultak, költöztek és újraépültek, addig maga a falu időbeli és térbeli kiterjedése jóval stabilabb volt, akár évszázadokig is tartott.”*¹⁰

A további korai alapítású falvakat illetően, biztosan a 10. századra keltezhető települést régészeti ásatásból nem ismerünk a környéken, a régi kéziratok térképek és a helynévanyag segítségével azonban következtethetünk rájuk. Az egyik ilyen a Berettyóújfalutól nyugatra eső, Bakonszeg északi határában levő *Kovácsi* lehetett, melyet O'sváth Pál leírása alapján csupán egy széles út választott külön Bakonszegtől.¹¹ Kovácsi-pusztán, a volt Nadányi-tanya területén 1898-ban és 1937-ben tártak fel sírokat, valószínűleg a 10–11. századi Kovácsi temetőjéből. Elnevezése a magyar helynévadás egyik legrégebbinek gondolt típusába tartozik: olyan falura utal, melynek lakói sajátos szolgálattal – jelen esetben kovácsolással – tartoztak a fejedelemnek, vagy itt Bihar

⁷ 1222: *in praedio ecclesiae de Pauli nomine Heyka*. Solymosi – Szovák 2004: 279–280. Nr. 333. (203.)

⁸ 1291: *Erpaul*. Jakubovich 1926b: 299. Jakubovich 1926c: 358. Jakó 1940: 258. Györfy 1963: 625. Meszterházy 1981: 54–55. Módy 1981: 83–85, 88–90. Szilágyi 2004: 31–32. Dani 2011: 30.

⁹ Berettyóújfalu, Sziget 1. Lelőhely-azonosító: 73619; Berettyóújfalu, Sziget 2., II-g-1. Lelőhely-azonosító: 75257; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá, a Péterszegi úttól az Egyházzszigetig. Lelőhely-azonosító: 41718; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá 1. Lelőhely-azonosító: 62350; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá 2. Lelőhely-azonosító: 62360; Berettyóújfalu, Körtvélyes 2. Lelőhely-azonosító: 62482; Berettyóújfalu, Körtvélyes 1. Lelőhely-azonosító: 62388.

¹⁰ Rácz T. 2019: 159.

¹¹ O'sváth 2009: 166.

vármegyében inkább a hercegnek. Társadalmi rangjukat szolgálatuk mennyisége és természete határozta meg, ugyanakkor terhüktől függetlenül, más falusiakhoz hasonlóan ők is földművelésből élő parasztok voltak, csak éppen sajátos módon adóztak, amit falujuk neve is jelzett. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a királyi vagy hercegi kovácsok jelenlétére egyelőre nincsen sem írott, sem régészeti forrásunk, ezért az a lehetőség sincs kizárva, hogy a környező falvak kovácsa élt a faluban, ami innen kapta nevét. Az okleveles forrásanyagban a váradi püspökség 1291–1294-ben beszedett gabonated jегyzékében tűnik fel Apakovácsi néven, mint Barsa-nembeli Apa birtoka, amely egyik évben 40, egy másikban 37 kepe gabonával tartozott adózni.¹² A falu keletkezését a hozzá tartozó temető alapján Heckenast Gusztáv a 10. század elejére, Mesterházy Károly a század második felére valószínűsíti.¹³ Pusztakovácsi határa több kézíratos térképen is szerepel: az 1812-ben készített, az andaházi és szentkozmai pusztákat ábrázoló térképen, azoktól délnyugatra, az 1842-es Bakonszeget ábrázoló térképen pedig a településtől északnyugatra.¹⁴ A Bakonszegről 1886-ban készített Habsburg kataszteri térkép gyakorlatilag Bakonszeg északi külső határát teljes szélességében mindenhol Kovácsi-pusztának nevezi, északon egészen az andaházi határig.¹⁵ Ugyanakkor az 1860-ban felvett második katonai felmérés a korábbiakhoz képest máshol, Bakonszegtől északkeletre, a Berettyóhoz sokkal közelebb, a mai Nagy-Hídköz, illetve Híd-köz-dűlők területére jelöli Pusztakovácsit. Azon a területen, ahol a korábbi térképek Kovácsit feltüntetik, pedig erdőséget jelöl.¹⁶ Az EOTR 1:10 000-es térképen¹⁷ Bakonszegtől északnyugatra, a Keleti-főcsatornától nyugatra szerepel Kovács-föld, illetve attól még északnyugati irányban Kovács-ér-hát, a kettő között pedig András-halma dűlőnév. Utolsóként azt az 1838-ban Pusztakovácsiról készített térképet kell megemlíteni, ami az egykori faluhely meghatározásához leginkább hozzásegíthet:

¹² 1291–1294: *Kuachy Apa*. Jakubovich 1926a: 223. Jakubovich 1926b: 298. Hoffmann 2005: 161. Módy 1990: 19.

¹³ Györffy 1963: 635–636. Heckenast 1970: 110. A listában K.19. sorszámon szerepel. Mesterházy 1981: 55. Módy 1990: 15. Engel 2001: 66–67.

¹⁴ Módy 1972: 129. *Andaházi és Szentkozmai pusztáknak földképe. 1812. Készítette: Pusztay András Bihar vármegye földmérője*. MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (1. kép) *Bihar megyében kebelezett Bakonszeg helysége határában lévő úrbéri földek jelen állapotjának térképe. 1842. Készítette: Szász József, Bihar megye főmérője*. MNL HBML XV. 3. Bmt 87. Puszt Kovácsi, mint határ szerepel még egy térképen, ebből azonban csak az derül ki, hogy a mai Bakonszegtől északra, vagy azon túl, északnyugat felé keresendő. *Bócs és Hidközi puszták térképe. 1866. Készítette: Mikusay Geyza mérnök* MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.)

¹⁵ Bihar megye, Bakonszeg nagyközség, Kovácsi pusztával együtt. 1886. MNL OL S 78–052. téka – Bakonszeg – 1–21.

¹⁶ Második katonai felmérés 2005.

¹⁷ Egységes Országos Térképrendszer. 1:10 000 méretarányú földmérési topográfiai térkép. A továbbiakban: 1:10 000-es térkép.

ezen a mai Lapos nevű dűlőben, egy nagy kiterjedésű Mirágy nevű terület szélén jelölik a Telek határrészt. Módy György erre a területre lokalizálta az Árpád-kori Kovácsit és templomát a Mesterházy Károly által egy helyszíni szemléje során talált téglakeretes sír és a 15. századi okleveles adatok alapján.¹⁸ Az összes térképes adatot figyelembe véve az Árpád-kori Kovácsi Bakonszegtől északra, az utolsó térkép alapján meghatározott területen keresendő. A képet régészeti oldalról tudjuk árnyalni, ugyanis a Telektől közvetlenül északra található egy Árpád-kori lelőhely, melyet Mesterházy Károly Szentkozma-ként határozott meg. Ez a terület a szintén általa szakfelügyelt téglakeretes sír lelőhelyeként megjelölt Mirággal észak felől határos. Innen kb. egy kilométerre nyugatra található az egykori Nadányi-tanyán feltárt, Kovácsiként azonosított honfoglaló temetőrészlet.¹⁹ Ez tehát a legvalószínűbb faluhelye Kovácsinak. Meg kell azonban említeni egy másik potenciális faluhelyet is, Kovácsitól 1,5-2 kilométerre délre, közvetlen Bakonszeg északi határában, a Kovács-föld nevű dűlőtől keletre, délkeletre, a Kék-Kálló csatorna két partján. Valamennyi lelőhelyet helyszíni szemle vagy terepbejárás alapján azonosították, tehát konkrét régészeti korú objektumra nincsen adat, azonban a nagyobb – megközelítően egy négyzetkilométernyi – összefüggő területen szórványosan jelentkező Árpád-kori és középkori kerámialeletek arra engednek következtetni, hogy itt is egy település lehetett egykor, amelynek neve azonban sajnos nem maradt fenn írott forrásokban.²⁰ Mindkét faluhelyet csak ásatással lehetne megnyugtatóan igazolni, a kézműves tevékenységhez kapcsolódó speciális régészeti objektumok (kohó, olvasztókemence, kovácsműhely) és leletek (kovácsszerszámok, fűvóka, félkész termékek, nyersanyagok, hulladékok, kohósalak, vasbuca) előkerülése pedig még jobban alátámaszthatná az Árpád-kori Kovácsi azonosítását.

Az általánosan elfogadott történeti modell szerint a 9. század végén itt élő gyér népességre rátelepedett egy honfoglaló nemzetség. Mesterházy Károly szerint a régi lakosság talán Herpályon és környékén élt. A szórványosan előkerült, pontosabban nem keltezhető kerámiatöredékeken kívül azonban egyelőre más nem igazolja a 9. századi lakosságot, a korszakkal feltételezhetően kontinuuus, annak előzményének

¹⁸ *P. Kovácsi határának a fiú ág birtokában lévő része, melyet Te/kin/ttes Ns. Körös Nadányi Nadányi familia örökös jussal bír. 1838. Készítette: Kurutz, Endre – Tek. Nemes Bihar megye hiteles mérnöke.* MNL OL S 11 Kamarai térképek – No. 787. Módy 1990: 16. Mesterházy 1973: 102. Bakonszeg–Mirágy.

¹⁹ A lelőhely nyilvántartásban a Berettyóújfalu, Nadányi-tanya. Lelelőhely-azonosító: 30519. A lelőhely tévesen a Pozsár-tanya, Berettyóújfalu Á. G. területére lett felvéve.

²⁰ Bakonszeg, Remete-tó. Lelelőhely-azonosító: 56869; Bakonszeg, Kék-Kálló bakonszegi hídja. Lelelőhely-azonosító: 57576; Bakonszeg, Belső-Móka. Lelelőhely-azonosító: 48965; Bakonszeg, Pap-rét. Lelelőhely-azonosító: 48996.

tekinthető avar kori megtelepedés nyomai pedig hiányoznak. Ugyanakkor megtalálhatóak Berettyóújfalutól néhány kilométerre délre, a bócsi pusztában, Nagy-Bócs-dűlőben. Ez azért érdekes, mert több kéziratós térkép is a feltárt 8–9. századi település²¹ közvetlen szomszédságában, attól nyugatra jelöli Nyéket, illetve annak középkori faluhelyével azonosítható Telek nevű határrészt. Magát a falut régészeti oldalról egyelőre még nem sikerült azonosítani, ami részben a terület alaposabb, szisztematikus terepbejárásokon alapuló kutatásának a hiányából fakad.²²

A királyi hatalom központosítási törekvéseivel és a keresztény hit felvételével párhuzamosan megindult az egyházszervező munka is, már első királyunk, I. (Szent) István uralkodása idején.²³ Kora Árpád-kori megtelepülésre utalnak a 11–12. századra keltezhető, kisméretű, egyhajós, egyenes vagy félköríves szentélyzáródású egyszerű falusi templomok. Területünkön a már említett herpályi első korai, valamint a szomszédos egyházzsigeti templomon kívül két ilyen templom ismert, mindkettő a Berettyóújfalu tágabban vett északnyugati határában elterülő, nagy kiterjedésű Andaházi pusztán került feltárássra. Kisandaháza-pusztán, a Dancs-ér partján, az egykori Jóna-tanya szomszédságában 1925-ben Oláh Mihály sápi gazda Zoltai Lajos irányítása mellett tárta fel a régész által már 1911-ben is ismert templom maradványait. Zoltai a templom nyugati homlokzatfalának kiásásával tisztázta a teljes alaprajzot. Mivel az amatőr régészeti feltárást végző földbirtokos nem volt régész, a templom belső terének, illetve a körülötte elterülő temető sírjainak a feltárása elmaradt, ezáltal számos fontos, építéstörténeti és kronológiai szempontból fontos információ veszett el. A templom egyébiránt 7,5x12 méteres, egyszerű félköríves szentélyzáródású román kori épület, melynek északi oldalához az apszis felől két kisebb helyiséget építettek: az egyik egy kisebb előtér lehetett, a nagyobbik a szentélyhez kapcsolódó sekrestye. Módy György szerint kisméretű templom a 12. század közepén már állt.²⁴ Az ásatáson 14. századra keltezhető leletek is előkerültek, ami azt bizonyítja, hogy a falu a tatárjárást követően újraterlepedt. Erre utal a szentélyhez egy bővítés során, utólagosan hozzáépített sekrestye is.²⁵ A középkori Andaháza és temploma helyének azonosítá-

²¹ Dani – Szilágyi – Szelekovszky – Czifra – Kisjuhász 2005.

²² B. sz. Mártonhoz tartozó Szent Dénesi pusztja térképe. 1848. Készítette: Tót Sámuel mérnök. MNL HBML XV. 3. Bmt 97. és 153. (Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 3. és 2. kép.) A részleteket Nyék leírásánál fejtem ki.

²³ A kutatás mai állása szerint a Bihari püspökség I. (Szent) István alapításának tekinthető, melynek székhelyét — a korábban alapítójának vélt — I. (Szent) László király csak áthelyezte Biharról Nagyváradra. Almási 1992. Benkő 1994.

²⁴ Módy 1995–1996: 71.

²⁵ Zoltai 1911: 39. Zoltai 1925. Mesterházy 1981: 56. Dani 2011: 28–29.

sához a dülőnevek figyelembe vétele mellett kézenfekvőnek tűnik egy 1812-es térkép elemzése is, amelyen szerepel egy templomként azonosítható Kő-domb jelölés, illetve attól délnyugatra a falunak megfeleltethető *Andaházi Telek*-ként jelölt terület.²⁶ Innen azonban nehézségekbe ütközünk: az Andaházi Telek területén valóban találtak terepbejárás során késő középkori kerámiatöredékeket, a Kő-domb területéről azonban kizárólag késő bronzkori leletek kerültek elő. Magának a feltárt templomnak a helye is nehezen azonosítható korabeli dokumentáció híján. Zoltai leírása alapján az Andaházi Telektől délre, a Köles-éri-csatorna túlsó partja is szóba jöhet, de terepbejárással itt is csak bronzkori lelőhelyet azonosítottak.²⁷ Mégis úgy sejtjük, hogy itt kell keresnünk a Dancs eret, Andaházát és ismeretlen patrocíniumú templomát. Írott forrásokban 1425-ben szerepel először, amikor a Rozgonyi, Tarkői és Pásztói családok, illetve örököseik közt felosztják a Herpályi uradalom birtokait.²⁸ Elnevezése személynévi eredetű²⁹ – a névadó minden bizonnyal a falu birtokosa lehetett – hozzáragasztva a 13–14. századi helynévadásra jellemző *-háza* utótagot.³⁰

A másik andaházi templomra, illetve az azt övező templom körüli temető sírjaira 1963-ban, csatornaásás közben találtak Nagyandapusztán, a Keleti-főcsatorna nyugati oldalán, a Földesre vezető úttól északra, egy ívesen kanyarodó egykori vízfolyás belső magaspartján.³¹ A Mesterházy Károly által vezetett leletmentő feltárás során egy 5x8,5 méteres, téglafalazatú, félköríves szentélyzáródású kisméretű templom került napvilágra. A templomban több érdekességet is meg lehetett figyelni: egyrészt hajóját a szentélytől egy korláttal vagy téglafallal választották el, másrészt a nyugati falával párhuzamosan, attól alig egy méterre egy másik keskeny fal maradványai kerültek elő, ami azonban nem futott ki teljesen a templom déli faláig, hanem attól 60 centiméter-

²⁶ Módy 1972: 129. MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (1. kép.) Mesterházy 1981: 57. Mindkét dülőnév szerepel az 1864-ben felvett Pesty Frigyes-féle kérdőívben. „Nagy Andaházán van a’, »Csomboros halom« – környékén hihetően Csombor termett – és a’ régi falu helye, mely Telek nevét visel, a Kődomb melyen hajdán épület lehetett.” Pesty 1996: 1/96. (X/107b)

²⁷ Kő-domb: Berettyóújfalu, Andaházapuszta 2. Lelelőhely-azonosító: 41681. Terepbejárás, Dani János, 2009. Andaházi Telek: Berettyóújfalu, Tiszaföldje II. Lelelőhely-azonosító: 41699. Helyszíni szemle, Bálint Marianna, 2003.

²⁸ 1425. november 1. MNL OL DL 68975. Csánki Dezső – és nyomán a későbbi kutatás – első említés gyanánt egy 1418-as oklevélre hivatkozik, ez azonban a Somogy megyei Bocsonádra vonatkozik. MNL OL DL 10725. Csánki 1890. 602. Jakó 1940: 195. Mesterházy 1981: 67. Korábban a pápai tizedjegyzékben a 2. évben, azaz 1333-ban lejegyzett Újandával azonosították, ami számos további téves értelmezésre (pl. névadás, kronológia) adott alapot. A pápai tizedjegyzékben mindössze egyetlenegyszer szereplő tétel Vajdára vonatkozik, a többi évben már helyesen szerepel neve. [szerző nélkül] 1887: 56.: *Vajanda*. Vesd össze: Mesterházy 1981: 76. 30. lábjegyzet.

²⁹ Rácz A. 2000: 165. *Anda, Onda*. Előfordulása: 1211, 1236, 1237, 1274. Fehértói 2004: 63.

³⁰ Mesterházy 1981: 67.

³¹ Berettyóújfalu, Andaházapuszta. Lelelőhely-azonosító: 41636.

re véget ért. A sírleletek alapján a templom építésére a 12. század elején kerülhetett sor. A feltáró a templom közvetlen környezetében 11–12. századi kerámiatöredékeket gyűjtött, ami alapján attól nyugatra és dél felé – a terepalakulatot követve – lokalizálta a korabeli, a tatárjáráskor elpusztuló és csak nagy sokára, gyéren újra belakott települést.³² A lelőhelyek közvetlen szomszédságában, azoktól nyugatra 2011-ben egy keskeny nyomtávú ásatáson újabb Árpád-kori települési objektumok kerültek napvilágra: egy kút, néhány gödör és árok, valamint egy tűzhely.³³ Mivel Andaháza az 1925-ben feltárt templomos helyként azonosítható, Mesterházy Károly ezt a másik templomot Szentdemeter egyházaként, és a hozzá tartozó faluként határozta meg. Szentdemeter nevét nem őrizte meg határnév, első okleveles említése is csak viszonylag kései időpontból, 1373-ból származik, Herpály tartozékként, ami bizonyosan nem a település fennállásának kezdetét jelöli. Jakó Zsigmond még úgy vélte, a 14. századik második felében alapították a Herpályi uradalom növekvő jobbágyszaporulata miatt. A falu rövid életét azzal magyarázta, hogy már alapításakor elnéptelenedésre volt kárhozthatva a környező nagy falvak miatt.³⁴ Ezzel szemben a terepbejárások során talált kerámiatöredékek legkésőbbre keltezhető darabjai is csak legfeljebb a 13. századra tehetőek. Korai temploma, a régészeti leletanyag és az a tény, hogy egy 1425-ös oklevélben már csak mint pusztaság (*predium*) szerepel, arra engednek következtetni, hogy ha a tatárjárás után újra is települt a falu, nem sokáig állt fenn: valamikor a 14. század utolsó harmada és a 15. század első negyede közt lakói elköltöztek, területe pedig beolvadt Andaháza határába.³⁵ A falu minden bizonnyal temploma védőszentjéről kaphatta nevét. Mivel Szent Demeter a bizánci egyház kedvelt szentje volt, nem zárhatjuk ki, hogy a templom egyedi alaprajzi elrendezésének az oka is a keleti egyház liturgiájából fakad. Másfelől a belső osztófal értelmezhető eddig példa nélkül álló, korai karzatként is. A kérdés egyelőre eldöntetlen.³⁶

³² Berettyóújfalu, Andaházapuszta 4. Lelőhely-azonosító: 41706. Mesterházy 1969. Mesterházy 1981: 56–60. Módy 1995–1996: 171. Szilágyi 2004: 30–31. Dani 2011: 29.

³³ Szilágyi Krisztián Antal ásatása 2011-ben. Berettyóújfalu, Kis-Andaháza 2. Lelőhely-azonosító: 71887. A lelőhely közvetlen déli szomszédságában Bálint Marianna 2003-ban egy helyszíni szemle során szintén Árpád-kori lelőhelyet azonosított. Berettyóújfalu, Kis-Andaháza. Lelőhely-azonosító: 41694.

³⁴ 1373. június 16: *Zenthdemeter*. MNL OL DL 24685. Jakó 1940: 349. Mesterházy 1981: 57.

³⁵ Mesterházy 1981: 57. Mesterházy Károly épp a régészeti leletek és az írott források közti kronológiai ellentmondás kapcsán citálja a MNL OL DL 11728 jelzetű oklevelet, amiben 1418-ban Szentdemeter még possessióként szerepel. Az idézett oklevélben – ami 1425-ben kelt – valóban a Herpályi uradalom falvai szerepelnek birtokként (*possessio*) megjelölve, Szentdemeter azonban itt már mint *prédium* szerepel, ami ebben a korszakban pusztát jelöl. 1425. október 22: *predium Zenthdemeter*. MNL OL DL 11728. Ezáltal megszűnt az ellentét a régészeti és az írott forrásokból nyert kronológiai adatok között.

³⁶ Mesterházy 1969.

Berettyóújfalu nyugati-északnyugati határában Andaháza és Szentdemeter mellett még négy másik Árpád-kori település nevét ismerjük, ezek *Szentkozmadamján*, *Kengyel*, *Palocsa* és *Mácsó*.

Nagyandaháza-pusztától keletre, a Köles-ér kanyarulataitól szabdaltszerű területen Kozma-dűlő őrizte meg a középkori *Szentkozmadamján* falu nevét. Egyháza patrocíniumáról kaphatta nevét, ami alapján biztosan templomos helyként kell számolnunk vele. Szent Kozma és Szent Damján a keleti egyház kedvelt orvos szentjei voltak, az ilyen jellegű névadás pedig a 12–13. századra volt jellemző.³⁷ Alapításáról egy legenda maradt fenn, mely szerint a magyarok és a székelyek küzdöttek épp egymással, amikor a megszorult magyarok megsegítésére megjelent Szent Kozma a csata színhelyén, ahol a csoda emlékére később felépült a róla elnevezett templom, illetve falu.³⁸ Első okleveles említése meglehetősen kései, egy 1373-ban kelt, a Herpályi uradalomra vonatkozó határjáró és iktatóoklevél.³⁹ A nevét őrző dűlőben,⁴⁰ illetve a 42-es úttól délre, Szentkozma határrészben eddig nem került elő régészeti nyoma. Harmadik lehetséges faluhelyként Mesterházy Károly a szentkozmai vasútállomástól délnyugatra, valamint a vasúttól délre levő területet jelölte meg,⁴¹ innen ugyanis sikerült gyűjtenie néhány 11–13., illetve 15–16. századi cserpet.⁴² A Szentkozma néven nyilvántartásba vett lelőhely azonban Kovácsi faluhelyére esik, ahogy erről korábban már esett szó. Pesty Frigyes helynévi gyűjtése vihet közelebb Szentkozma lokalizálásának megoldásához, ugyanis abban felsorolják a Telek nevű dűlőt is, „*hol a hajdani falu feküdt, alatta a »bajuszozó ér« bajusz formán nyuló alakjától »Nagy és KisBagjos szántó földek, [...]«*”.⁴³ Utóbbi dűlőneveket a szentkozmai pusztát is leíró 1812-es térkép is ábrázolja, faluhelyként azonosítható Telek dűlőnév azonban nem szerepel rajta. Szembeötlő viszont Szentkozmanak a Kis Bagjostól délnyugatra eső, egy vízzel elválasztott része, ami gyakorlatilag a település utcaszerkezetét és telekiosztását ábrázolja.⁴⁴ (1. kép) Az 1:10 000-es térképen mind az északnyugat-délkeleti irányú, keskeny Bajuszodó-ér mélyedése, mind tőle keletre az egymással szomszédos két Kis-Baglyos dűlőnév azonosítható, maga a kéziratos térképen látható Szentkozma pedig

³⁷ Módy 1981: 86.

³⁸ O'sváth 2009: 109–110.

³⁹ 1373. június 16: *Zenthcozmademyen*. MNL OL DL 24685.

⁴⁰ A területen létesült állami gazdaság miatt kutatásra nem alkalmas a terület. Ha itt volt a középkori falu, az épületeket valószínűleg már megsemmisítették.

⁴¹ Berettyóújfalu, Szentkozma. Lelőhely-azonosító: 41733.

⁴² 1373. június 16: *Zenthcozmademyen*. MNL OL DL 24685. O'sváth 2009: 220. Jakó 1940: 351. Mesterházy 1969: 95. Mesterházy 1981: 60., 68–69.

⁴³ Pesty 1996: 95. (X/106b.)

⁴⁴ MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (1. kép) Az észrevételt Szilágyi Krisztián Antalnak köszönöm.

a Csurgó nevű határba esik.⁴⁵ Ezt a területet egyébként az 1869-ben felvett harmadik katonai felmérés is Szentkozma-pusztának jelöli, déli részén a Kozma-tanyával.⁴⁶ Szentkozmadamján újkori faluhelyét tehát térképen sikerült azonosítani, régészeti kutatás azonban ezen a területen még nem volt, ami a középkori megtelepedést is alátámaszthatná.

Az oklevelekben ritkábban szereplő – azonban kizárólag csak általuk ismert –, valószínűleg kisebb lélekszámú *Kengyel* falu egykori helyét még dűlőnév sem őrizte meg. Beszédés nevéből arra következtethetünk, hogy a Berettyó egyik ágának egy kanyarulatában, más néven kengyelében állhatott az egykori falu.⁴⁷ Noha egy 1373-ban kelt oklevél említi először, a falu keletkezése ebben az esetben is jóval korábbra nyúlik vissza. Mesterházy Károly 1964-ben végzett terepbejárása során 11–13. századra keltezhető kerámiatöredékeket gyűjtött Berettyóújfalutól északnyugatra, a Köles-érnek a Keleti-főcsatornát átszelő kanyarulatának keleti részén, Kis-Dancsháza határrészben, amit földrajzi elhelyezkedése alapján Kengyellel azonosított.⁴⁸ A megelégedéssel kapcsolatosan maga is említi azt az ellentmondást, miszerint egy 1425-ben kelt oklevél Kengyel kapcsán a Berettyó keleti partján álló házakat említi.⁴⁹ Mesterházy a Keleti-főcsatorna építésével nagymértékben megbolygatott és megváltozott felszíni viszonyokkal magyarázta az ellentmondást.⁵⁰ További kérdéseket vet fel a Kengyelként azonosított lelőhely és az Andaházának megfeleltethető területnek (Andaházi Telek, Zoltai-féle andaházi templom) az egymáshoz viszonyított mindössze nagyjából 500 méteres távolsága. Nem zárható ki, hogy a Kengyelként azonosított lelőhely valójában még Andaháza területéhez tartozott: a falu határain belül elhelyezkedő szórt településrendnek egy tanyaszerű elemeként. Ugyanakkor nem zárható ki az a narráció sem, hogy valóban Kengyelt takarja, ami szó szerint beolvadt Andaházának a határába.

Árpád-kori falu volt Berettyóújfalú ugyancsak északnyugati-északi, a Kék-Kálló kanyarulatai által határolt határában *Palocsa*. Elnevezése a palota szóból ered, és arra enged következtetni, hogy egy földesúri kúria, palota is állt a településen, ami abban a korban téglapalotát jelölt.⁵¹ Esetünkben valószínűleg inkább téglaházat, vagy kisebb kúriát takarhatott. Nevét határrész és dűlőnév is megőrizte, bár előbbi az egykori Kálló

⁴⁵ Kis-Baglyos ma is létező dűlőnév.

⁴⁶ Harmadik katonai felmérés 2007.

⁴⁷ Vesd össze: Kiss 1978: 328.

⁴⁸ Berettyóújfalú, Kengyel. Leleltetés-azonosító: 41723.

⁴⁹ 1425. október 22: „[...] *item possessiōne[m] Kengel istomo[do] divisissent, quod a p[ar]te orientali penes fluvium[m] Berekyo [...]*” MNL OL DL 11728. Az oklevél tartalmát részletesen közli Mody 1981: 96–97.

⁵⁰ 1373. június 16: *Kengeld*. MNL OL DL 24685. Jakó 1940: 271–272. Mesterházy 1981: 57, 61, 67.

⁵¹ Kiss 1978: 682. Pesty Frigyes helynévi gyűjtésében ugyan szerepel egy „Szt Palocsa lapály” elnevezésű terület a szentkozmai határban, azonban ezt a felvételt évében, 1864-ben keletkezett elírásnak, fogalmazásból fakadó tévedésnek tartom. Pesty 1996: 95. (X/106b.)

folyó árterében, mélyebben fekvő volta miatt megtelepedésre kevésbé tűnik alkalmasnak, maga a zsombékos terület pedig nehezen kutatható terepbejárással. Déli része azonban már szárazabb, Mesterházy Károlynak itt 11–13. századi cserepeket is sikerült gyűjtenie, ezért ide lokalizálta a középkori falut.⁵² Néhány száz méterrel délebbre 2014-ben egy régészeti szakfelügyelet során szintén kerültek elő Árpád-kori kerámiatöredékek.⁵³ Ez alapján Palocsa Szentdemetertől kb. 3–4 kilométerre keletre, Szentkozmadamján külsőségeinek északi határában feküdt. Első írásos említése 1435-ben csak közvetve utal a falura, ugyanis Palocsa-halmát említi Herpály és Gáborján birtokok meghatárolásakor, mint határhalmot.⁵⁴ A halom a lelőhelytől kb. 1,5–2 kilométerre északra található, közvetlenül az egykori Kék-Kálló jobb partján. A tatárjárás után a falu nem települt újra, az oklevelek a 15. században már pusztaságként említik Andaháza határában.⁵⁵ Megjegyzendő, hogy a Palocsaként azonosított faluhely a mai Kozma-dűlő északi részében található.

Az egykori Herpályi uradalom területére esett, de nem tartozott annak falvai közé a térképes és okleveles adatokból ismert *Mácsó* vagy *Macsó*.⁵⁶ A ma Kálló-főcsatornaként ismert vízfolyást egy 1864-ben készített térkép még Mácsó-erének nevezi, tőle északnyugatra jelöli a Mácsó-hát nevű határrészt, melyeket nyugat és észak felől a kozmai határ ölelt körbe.⁵⁷ Egy másik, 1842-ből származó, mára csak fotómásolaton fennmaradt kéziratós térképen Derecske és Berettyóújfalu határszegletében ugyancsak Macsó-vég határnév olvasható.⁵⁸ A Mácsó-hátként jelölt területtől délre kb. egy kilométerre Mesterházy Károly néhány 11–13. századi kerámiatöredék alapján lokalizálta a falut.⁵⁹ A falu neve személynévi eredetű, az Árpád-korban fordul elő.⁶⁰ Mindössze egyszer tűnik fel az írott forrásokban, 1214-ben a Váradi Registrumban, amikor az odaválói Mihály mint felperes jelenik meg egy lopási ügyben.⁶¹ A kis falu nem élte túl a tatárjárást – a 13. század végére beolvadt Szentkozmadamján határába.

⁵² Berettyóújfalu, Palocsa. Lelőhely-azonosító: 41731.

⁵³ Berettyóújfalu, Beru-6 fúráspon. Lelőhely-azonosító: 85623. Dani János szakfelügyelete 2014-ben.

⁵⁴ A Kálló-csatorna partján álló, ma is létező dombocska valóban Palocsa-halma néven szerepel egy Derecskéről 1820-ban készített kéziratós térképen. *Mappa Geometrica totius Terreni Oppidi Deretske Inclito Comitatus Bihariensis ingremiati et ad Celsissimum Principatum Eszterházyanum spectantis. 1804. Készítette: Szalaky, Gabriel – Juratus et Districtus Deretskensis Ordinarius Geometra.* MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 474.

⁵⁵ 1435. szeptember 7.: *Palochahalma.* MNL OL DL 30434. 1463. július 16.: *predium Palatha.* MNL OL DL 15849. Jakó 1940: 195., 259. Mesterházy 1981: 57., 62., 67. Módy 1981: 87., 101.

⁵⁶ Esetleg Mosó? A helynévszótár bizonytalan azonosításként jelöli meg. Hoffmann 2005: 178.

⁵⁷ *Térképe Berettyóújfalu határának. 1864. Készítette: Keresztészeghy Antal uradalmi mérnök.* MNL HBML XV. 3. Bmt 145.

⁵⁸ *Herpályi pusztá jelen állapotjának térképe. 1842. Készítette: Tóth Sámuel.* DMA. Mesterházy 1981: 69.

⁵⁹ Berettyóújfalu, Mácsó. Lelőhely-azonosító: 41735. Mesterházy 1981: 57., 60., 69.

⁶⁰ *Macho, Machou.* Előfordulása: 1198, 1253. Fehértói 2004: 505. Kiss 1978: 393.

⁶¹ 1214: *Michael de villa Musou.* Solymosi – Szovák 2004: 184. Nr. 86. (312.). Györffy 1963: 641. Mesterházy 1981: 69. Módy 1981: 87.

Mácsótól északnyugatra, jó másfél kilométerre Mesterházy Károly ugyancsak egy 11–13. századi kerámiákkal jelzett faluhelyet azonosított, melyet feltételeken a ma már Derecske közigazgatási határai közé tartozó *Inkével* azonosított. Inke – Palocsához és Mácsóhoz hasonlatosan – kis lélekszámú, a tatárjárás előtt fennálló település lehetett, mely a veszedelem elvonulása után nem települt újra, hogy faluvá fejlődhesen. Inke sem szerepel a Herpályi uradalom birtokai között, mindössze egy említése ismert a Váradi Regestrum egy 1213-ban lejegyzett esetéből, amikor egy Inkébe való ember felszabadítja szolgáját.⁶² Elnevezése személynévi eredetű, ami a rabszolga jelentésű ’in’ kicsinyítőképzővel ellátott, becézett alakjából alakult ki.⁶³ Neve szerepel Derecske már említett 1820-as kéziratós térképén egy Inke Szék nevű keskeny mocsaras sávnál Derecskétől délnyugatra a Kálló-ér zugában,⁶⁴ illetve nem messze tőle található egy nevét viselő kora rézkori halom is, az Inke-domb.⁶⁵

Van olyan kis falu is, amelyet írott forrás egyáltalán nem is említ, csak határnévből ismerjük. Ilyen a herpályi puszta északi szélén, Berettyóújfalutól északra, a derecskei határban található Dusnok, illetve a Kék-Kálló átellenes partján az azonos nevű késő rézkori halom. Ez utóbbit Dusnak néven a herpályi pusztáról készített 1815-ös kéziratós térkép is megörökítette.⁶⁶ (2. kép) Neve alapján dusnokok, azaz torlók lakták, olyan szolgák, akiket végrendeletileg arra a „feladatra” szabadítottak fel, vagy bocsátottak az egyház szolgálatára, hogy az elhunytért halála évfordulóján misét mondjanak és tort üljenek. Erről a társadalmi csoportról a 12. századból vannak forrásaink, ezért igen megbízhatóan keltezhető erre a korszakra. Közelsége a herpályi monostorhoz szintén arra enged következtetni, hogy lakói a monostor szolgálatában álltak. Sem régészeti nyoma nem került elő eddig, sem írott forrás nem maradt fenn róla.⁶⁷ Dusnokot leginkább egy kis lélekszámú, a monostorral egyidejűleg – azaz rövid ideig – fennálló, tanya-szerű településként kell elképzelnünk, melynek sorsa szorosan összefonódott a szolgált herpályi monostoréval: 1241-es elpusztulásakor vele együtt az enyészeté lett a szolgáltófaló is.

⁶² 1213: *Vutuk de villa Inka*. Solymosi – Szovák 2004: 177. Nr. 66. (162.) Györffy 1963: 627.

⁶³ *Incha*. Előfordulása: 1222. *Inque*. Előfordulása: 1138. Fehértói 2004: 413–414. Kiss 1978: 290.

⁶⁴ MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 474.

⁶⁵ Derecske, Inke-domb. Lelőhely-azonosító: 41010. Mesterházy 1981: 60., 69–70.

⁶⁶ Borosy 2006., Mesterházy 1981: 70. *Herpályi pusztának földképe tekintetes Marosy László úr részére. 1815. Készítette: Pusztay András Bihar vármegye földmérője*. MNL HBML XV. 3. Bmt 37/a. (2. kép) Kiss 1978: 193. Mesterházy 1981: 70. Módy 1981: 87.

⁶⁷ Györffy György a szentjánosi monostor melletti Dusnok szócikk kapcsán említi Dusnok helynevet Berettyóújfalu és Tépe között. Györffy 1963: 614.

A Herpály környéki települések alapítóiról és legkorábbi birtokosairól írott források híján nem tudunk bizonyosat mondani. A mind méreteiben, mind a mellette fekvő faluhoz képest monumentális monostor előkelő, tehető építetőkre vall. Jakó Zsigmond feltételezése szerint a tatárjárás után újjáéledő uradalom és birtoktest megszervezése a Gutkeled nemzetséghez tartozó birtokosokhoz kapcsolható. Módy György véleménye szerint akár már a monostor 1160–1170 körüli építése idején is a nemzetség tagjai lehettek a környék urai, hiszen a 12. század végére elnyerték legkorábbi szabolcsi és bihari birtokaikat.⁶⁸ Újfalu a váradi tizedlajstromban mint Miklós bán új birtoka szerepel, ezért a kutatók többsége a Gutkeled nemzetség sárvármonostori főágának Dragun ágából származó Miklós szlavón bánt látja benne, mint a herpályi birtoktest urát.⁶⁹ A Kengyelként, illetve Mácsóként, Szentdemeterként és Palocsaként azonosított 11–13. századi kis települések a tatárjárás idején elpusztulhattak, ha lakosaik vissza is tértek a vész után, népességüket – Kengyelt leszámítva – valószínűleg a fokozottabb fejlődésnek indult Andaháza, illetve Szentkozmadamján szívhatta fel, az egykori kis falvak határait is a sajátjukba olvasztva. Módy György véleménye szerint maga Andaháza és Szentkozmadamján Herpály igen nagy külső határából szakadtak ki.⁷⁰ A tatárjárás egyébként az egész térség fejlődésnek indult településhálózatát elpusztíthatta, illetve meghatározta a fejlettség különböző fokain álló településformák további sorsát, hiszen a bihari kistáj pont a portyázó csapatok közvetlen útvonalába esett. A lakosság, vagy annak egy része ugyanakkor bizonyosan átvészelte a támadásokat az általuk jól ismert kiöntéses, sűrű nádasokkal és más vízi növényzettel benőtt, nyílt vízi felületekkel tagolt, kisebb ártéri erdők rejtekében, vagy éppen a Bihari-hegység erdőinek védelmébe menekülve. A visszatelepülés és újránépesedés a különböző területeken eltérő időt vehetett igénybe. A kisebb falvak, prédiomok, tanyaszerű települések egy része végleg elpusztult – ilyen volt Nyék, Dúsnok, Palocsa, Mácsó vagy Inke –, ezek soha nem települtek már újra. Egykori lakosaik vagy új helyen folytatták az életüket, vagy egy közeli újratelepült faluba költöztek be.

Az Árpád-korban a környék falvai a Herpályi uradalomhoz tartoztak. A korábbi elképzelések szerint *Újfalu* – ahogyan a nevéből is következik, egy már korábban is fennálló településhez, esetünkben minden bizonnyal a megnövekedett lélekszámú Herpályhoz képest új alapításként – a 13. század második felében keletkezett. Ez a feltételezés egybecsengett 1291-es első említésével a váradi püspökség tizedjegyzé-

⁶⁸ Jakó 1940: 73–74. Módy 1981: 85.

⁶⁹ Módy 1981: 90.

⁷⁰ Módy 1981: 85.

kében, illetve azzal a ténnyel, hogy Berettyóújfalu belterületéről nem volt ismert 13. század elejére keltezhető régészeti lelet – a bizonytalanul lokalizálható Berettyó-parti éremkincsleleten kívül. Módy György más hasonló nevű falvak telepítésének idejével összevetve már ekkor sem tartotta kizártnak Újfalu tatárjárás előtti alapítását.⁷¹ 2009-ben azonban sor került egy ásatásra a város belterületén – amely beépítettsége miatt eddig csak nehezen volt kutatható és kutatott. A feltáráson előkerült leletanyag tanúsága szerint úgy tűnik, hogy Újfalu már a 12. században is lakott helység volt. Az Árpád-kort két földbe mélyített veremház mellett öt tárolóverem, két árok és három kemence képviselte.⁷² Újfalu tatárjárás előtti fennállása más megvilágításba helyezi a már említett Berettyóújfalu–Berettyó-part lelőhely megnevezéssel 1912-ben a Déri Múzeumba bekerült kincslelet is. A 26 darab friesachi dénárt magába foglaló cserépalack valószínűleg a tatárjárás viszontagságos időszakában kerülhetett földbe, azzal a céllal, hogy elrejtője a vesz elvonultával majd visszatér érte.⁷³ Újfalu templomáról nincs adatunk, de egy 1425-ben keletkezett oklevél említi Szent Miklósról elnevezett utcáját, ami alapján a kutatás arra következtetett, hogy ő lehetett a falu templomának védőszentje is.⁷⁴ Jó okunk van feltételezni, hogy Újfalu középkori temploma a berettyóújfalui református templom helyén állt, illetve a középkori templom bizonyos részeit felhasználták a református templom építésekor. Egy 1765-ben készített rajz a templom déli külső homlokzatát ábrázolja, amelyen a templom déli kapuja mellett mindkét oldalon gótikus ablakok láthatóak, illetve a nyolcszög három oldalával záruló szentély. Ez alapján Kozák Károly arra következtetett, hogy a templom a 13–14. század fordulója táján épülhetett.⁷⁵ Többször is átépítették, a ma látható formáját a harmadik átépítéssel nyerte. A templomnak eddig nem történt műemléki kutatása, ami-

⁷¹ 1291–1294: *villa Nycolai bani noua*. Jakubovich 1926b: 299. Jakó 1940: 373. Györffy 1963: 679. Mesterházy 1981: 70. Módy 1981: 87. O'sváth 2009: 218. egy 1209-es adománylevélre hivatkozik, mint első említésre, az adat azonban egyrészt nem erre, hanem a Sáros megyei Újfalura vonatkozik, másrészt hamis oklevélből származik. Szentpétery 1923: 79–80. (246.)

⁷² A Berettyóújfalu, József Attila u. 3. Leleőhely-azonosító: 41631. alatt Szolnoki László, a Déri Múzeum régésze végzett szakfelügyelet egy új vízvezeték fektetésénél. 2009 augusztusában szintén ő a József Attila utca 7–9. számú telken a tervezett iskolabővítések miatt végzett leletmentő ásatást. Az Árpád-kori objektumokon kívül középkori leletanyagot két veremben találtak. A leletanyag legnagyobb és leggazdagabb része – 94 gödör, egy kút és egy többes temetkezés – az újkorból származott. Szolnoki László: Jelenítés és dokumentáció – Berettyóújfalu, József A. u. 9–11. (sic!) 2009. KÖH 600/3426/2011; ÖNYO/1261 (2017). A dokumentációba való betekintés lehetőségét köszönöm Szolnoki Lászlónak. Dani 2011: 29.

⁷³ Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye, ltsz.: IV.1912:58. Mesterházy 1981: 70. Módy 1981: 88.

⁷⁴ 1425. október 22. MNL OL DL 11728. Jakó 1940: 373. Módy 1981: 98.

⁷⁵ Kozák 1981: 137. A rajzot is közli (forrás megjelölése nélkül): Kozák 1981: 135. 20. kép. Az eredetileg kisméretű gótikus templom hajóját az 1600-as években nyugati irányba meghosszabbították. 1719-ben barokk tornyot építettek mellé. A templomot 1765-ben másodjára is teljesen átalakították. Az egyházközség tulajdonában levő rajz már ezt az új, átalakított templomot ábrázolja. Berettyóújfalui Református Egyházközség 2020.

ből az építési periódusokra, és főleg a középkori templomra vonatkozóan pontosabb adatokat is megismerhetnénk. A műemléki védettség alatt álló templom küszöbön álló felújítása jó alkalmat szolgáltathatna egy falkutatással járó műemléki kutatásra, ami az Árpád-kori Szent Miklós templom tényleges építési idejére is fény deríthetne.⁷⁶

Berettyóújfalu térségének másik, a mai Berettyó-medertől délre fekvő települési góca Berettyószentmárton, melynek kora középkori előzményeiről, Bolcsról, Szentmártonról, Újlakról és a vonzáskörzetükben állott kisebb falvakról szintén térképes és okleveles adatok tanúskodnak.

A szűkebben vett környék egyik első szállása lehetett *Nyék*. A falu jó példája annak, hogy egy-egy település nevének írott forrásban való feltűnése és tényleges kialakulásának ideje között nem minden esetben van kapcsolat. Elnevezése arról vall, hogy az azt megülő közösség a – 'kerítés, sövény' jelentésű⁷⁷ – Nyék honfoglaló törzshöz tartozott, ami alapján korai alapítású, 10. századi településnek kell tartanunk. Ugyanakkor a Várad Regestrumban tűnik fel először 1213-ban, majd három évvel később, 1216-ban, amikor egy-egy peres ügyben említik a mindkét esetben Nyékről származó poroszlokat.⁷⁸ Több írásos emlék nem is tudósít a faluról, amely a tatárjárás alatt elpusztult, és többé nem települt újra. Helyére csupán két kéziratot térkép utal: ezeken Nyék és Kisnyék, illetve Nyék eleje határrészek olvashatóak, Berettyószentmártontól délnyugatra 2-3 kilométerre, a zsáka-furtai határ szögletétől északkeletre.⁷⁹ A Nyék-ként jelzett terület ma egy mélyebben fekvő legelő, melyet három oldalról egy – az 1866-os térképen *Nyék ere* névvel illetett – egykori folyómeder kanyarulata határol. Mélysége és vizenyőssége miatt megtelepedésre nem tűnik alkalmasnak, régészetiileg sincs itt nyoma a falunak.⁸⁰ Nyéket tehát nem a térképeken jelzett területen kell keresnünk, hacsak nem volt akkoriban szárazabb az a rész. Nem hagyhatjuk figyelmen

⁷⁶ Berettyóújfalu, Kossuth u. A templom műemléki besorolása: műemlék jellegű. OMVH-törzsszám: 1828. Genthon 1961: 34. Tilinger 1976: 378. Hajdú-Bihar megye műemlékjegyzéke 1990. Középkori eredetét a régebbi műemléki jegyzékek egyike sem említi. A legutóbb megjelent, inkább népszerűsítő jellegű kiadvány azonban már így ír róla: „A XIV. századi templom 1765-ös ábrázolás szerinti nyolcszögletű szentélye keskenyebb volt a háromtraktusos hajójánál.” Angyal 2008: 180.

⁷⁷ Kiss 1978: 470.

⁷⁸ 1213: *nomine Vodassan de villa Nec*. Solymosi – Szovák 2004: 173. Nr. 51 (147.). 1216: *Pristaldo Bartholomaeo de villa Nyec*. Solymosi – Szovák 2004: 209. Nr. 157 (237.). Györffy 1963: 647. Mesterházy 1981: 75. Mody 1981: 87. Hoffmann 2005: 203. Első említése itt tévesen 1214-ként szerepel.

⁷⁹ Nyék, Kis Nyék: MNL HBML Bmt 97. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 3. kép.*) Nyéket kb. ott ábrázolja az 1848-as térkép, ahol az 1:10 000-es léptékű térképen a Göndör-tanya található, Kis-Bócs határrészben. Nyék, Nyék ere, Nyék eleje: MNL HBML Bmt 153. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*)

⁸⁰ Mody 1972: 135., 290. MNL HBML Bmt 97. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*) Mesterházy 1981: 55., 72–73.

kívül, hogy a legmagasabb részén az 1970-es években már tanya állt, tehát megtelepedésre mély fekvése ellenére mégiscsak alkalmasnak bizonyult. Már Mesterházy Károly is felvetett egy ilyen lokalizálási lehetőséget, ami a rendelkezésre álló adatok alapján a legvalószínűbbnek tűnik: ugyanennek a meandernek a mai Nagy-Bócs határrészbe eső külső, északi oldala, melyet az egyik térképen Nyék elejének neveznek, a harmadik katonai felmérésen pedig északnyugati határában jelölnek egy Telek nevű határrészt.⁸¹ Erről a területről eddig nem kerültek elő régészeti leletek, ami részben a kutatás hiányával, részben a rajta álló állami gazdaság épületeinek az emelésével járó pusztítással magyarázható.

A személynévi eredetű *Bolcs* nevét több határ- és dűlőnév is megőrizte a Furtára vezető 42-es út két oldalán.⁸² A hatalmas kiterjedésű határban északról dél felé haladva Nagy-Bócs, Kis-Bócs, ettől keletre a Bócs-pusztai-dűlő, majd ettől délre Nagy-Bócs-dűlő őrizte meg nevét.⁸³ Egy 1759-es kéziratos térképen a mai Szentmártontól közvetlenül keletre eső, onnan hosszan délre, egészen a szomajomi határig elnyúló Szentmártoni pusztával párhuzamosan, attól nyugatra jelölik Bócs-pusztát. Északi része keletről közvetlenül határos volt Szentmártonnal.⁸⁴ Bolcs – illetve az első okleveles említés szerint Bolchshida – neve 1274-ben egy birtokcsere kapcsán került lejegyzésre, melynek során a Hontpázmány-nembeli Lampert fia Miklós ezt a birtokát adta rokonának, a szintén Hontpázmány-nembeli Paznan fia Dersnek egy másik bihari falujának feléért.⁸⁵ Bolchshida tehát a Hontpázmányok faluja volt, amelynek alapítása Jakó Zsigmond véleménye szerint a 12. század elejére, Módy György szerint a 11. század végére nyúlik vissza. Korai alapítása mellett szól, hogy a szintén Hontpázmány alapítású közeli Szomajomon – mára sajnos nyom nélkül elpusztult – monostortemplomot is emeltek, ami a nemzetség egyik ágának központi helyeként szolgálhatott. A tatárjárás által elpusztított falu visszanépesedése valószínűleg nehezen indult meg, a faluhely egy ideig talán még üresen állhatott, erre utalhat 1274-es megnevezése, ami a falu jelentésű *villa/possessio/pagus* terminusok helyett a falu mellett földet, földbirtokot jelentő *terra* szót használja. Igaz, Szabó István kutatásai alapján pont a 13. század utolsó negyede

⁸¹ Mesterházy 1981: 72–73. Harmadik katonai felmérés 2007.

⁸² *Boch*. Előfordulása: 1075–1299 között számos alkalommal. *Bolch*. Előfordulása: 1245, 1253, 1255, 1256, 1299. Fehértói 2004: 127., 139.

⁸³ Kiss 1978: 198. Mesterházy 1981: 71–72.

⁸⁴ *Geometrica delineatio praediorum Szent Márton, Ujlak et Szomajom. 1848. Fidy Imre hites mérnök másolta Kováts György 1759-es térképéről*. MNL HBML Bmt 65.

⁸⁵ 1274: *terra hereditaria Bolchhyda vocata iuxta fluvium Her adiacente*. MNL OL DL 38126. Jakó 1940: 217. alatt 1271-es évszámmal szerepel első említése. Györffy 1963: 604. Módy 1981: 90.

az az időszak, amikor a falut még szokás a terra szóval megjelölni.⁸⁶ Mindenesetre 1291-ben Bolcsot újból biztosan faluként tartották számon, hiszen a váradi püspökség tizedjegyzékeiben már mint templomos hely szerepelt. Sőt, az egyik évben már két önálló falurészként szolgáltatta be a tizedet, oly módon, hogy a megkettőződött falu két különálló részét a birtokosaik nevével különböztették meg egymástól: Apa Bolcsa és Ders Bolcsa néven. Az 1274-ből ismert Ders mellett tehát feltűnik Barsa-nembeli Apa is, mint birtokos. Ez megmagyarázza az 1274-es *terra* kifejezés használatának okát: lehetséges, hogy így próbálták leírni az állandósult határokkal rendelkező, de a birtoklás tekintetében még nem tisztázott jogállású megkettőződött falut. Mivel a papi pénzadományt feltüntető fejezetben csak egy pap adománya szerepelt, a két Bolcsnak ekkor még egyetlen temploma lehetett.⁸⁷ Néhány évvel később, 1297-ben a két Bolcsot birtokló család házasság útján rokoni kapcsolatba került egymással: Ders egyik leányát, Erzsébetet ugyanis feleségül vette Barsa-nembeli Apa fia Miklós. Ders ekkor átadta vejének Bolcshidának a Berettyó partján fekvő részét, ahol a Mindenszentek tiszteletére felszentelt templom állt, valamint Szentmárton falut, ahol szintén állt egy kőtemplom, illetve kétekényi szántóföldet és két malmot. Ez a birtok(rész) a későbbiekben Kétbolcs néven jelenik meg az oklevelekben, számos birtokjogi és örökösödési pernek képezve a tárgyát.⁸⁸

A középkori *Szentmárton* Bolcstól északkeletre, a mai Berettyószentmárton északi felét lefedő területen keresendő. A két falut vagy településrészt csupán valószínűleg egy ér választotta el egymástól, korai történetük összefonódik. Első megtelepülése legalább a 12. századra keltezhető, 1213-ban ugyanis a Váradi Regestrum egy peres ügyében a szentmártoni pap, mint felperes tűnik fel.⁸⁹ A nevét a temploma védőszentjéről elnyerő falut a tatárjárás elpusztíthatta, mert még 1323 előtt is lakatlan pusztaként szerepel egy oklevélben.⁹⁰ 1321-ben, amikor Barsa-nembeli Apa fiai osztozkodnak, újból említésre kerül Kétbolcs: Apabolcsa és Sárosbolcshida. Kétbolcs és Szentdienes ekkor Apa fia Miklósnak a birtokába jutott. Ezután újabb öröklésre jogosult rokonok bekapcsolódásával pereskedés kezdődött, melynek során többek között az is a vita

⁸⁶ Szabó 1971: 40–44. Mody 1981: 87.

⁸⁷ Jakubovich 1926a: 223. *Bolch Apa. (Boch (?) Rufoyn). villa Bolch Ders.* Jakubovich 1926b: 298–299. Jakubovich 1926c: 358. Mody 1981: 90–91.

⁸⁸ 1297. MNL OL DL 29041. Az oklevél 1440–1460 közötti feljegyzésben maradt fenn. Mody 1981: 91. Bócsi 2006: 45–46. Szentmárton Mody György véleménye szerint ekkor még nem települt újra, csak egyháza maradt meg.

⁸⁹ 1213: *Simone sacerdote de villa Sancti Martini.* Solymosi – Szovák 2004: 163. Nr. 23. (262.) Jakó 1940: 351–352. Györffy 1963: 670. Mody 1981: 87.

⁹⁰ 1323. szeptember 5. MNL OL DL 37180. Az oklevélben a felperes Bolcstól különálló birtokként említi Szentmártont, míg az alperes épp az ellenkezőjét: összetartozásukat állítja.

tárgyát képezte, hogy Bolcshidának az a része, amit Szentmártonnak hívnak, különálló falu-e egyáltalán?⁹¹ Az oklevelek meglehetősen szűkszavú és lényegre törő megfogalmazásából az derül ki, hogy Bolcshidának a Ders által Miklósnak átadott része a Berettyó jobb partján feküdt. Ha addig esetleg nem, 1323-tól már bizonyosan különálló településként kezelték Szentmártont.⁹² A pereskedés oka abból eredhetett, hogy a 11. századtól a 12–13. század fordulójáig még egy közös, egységes nemzetségi birtokként kezelték a nagyhatáru Bolcsot, mint a közös őstől örökölt adománybirtokot. Ezen a földterületen alakult ki a Berettyó két partján elhelyezkedő falu, mely egy idő után a két parton két különálló faluvá vált szét, ezt támasztja alá a már korán megépülő két kőtemploma. Szentmárton a tatárjárás alatt elpusztulhatott, és csak lassan kezdett újránépesedni a 13–14. század fordulójától, a 14. század első harmadában. Addig a területét Bolcshoz számolták újból, külső határuk, szántóik, legelőik, rétjeik, erdeik pedig továbbra is osztatlan birtoklásban maradtak.⁹³ A falvak lokalizálása az egykori folyómeder (folyómedrek) ismerete nélkül szinte lehetetlen. Amit biztosan elmondhatunk (Két)Bolcsról és Szentmártonról, az az, hogy 1. a három település(rész) története szorosan összefüggött, ami térbeli helyzetükben is megnyilvánult; 2. Bolcs birtokjogilag két részre oszlott (Apa Bolcsa és Ders Bolcsa); 3. a településrészek – valószínűleg inkább a két Bolcs, mint Bolcs és Szentmárton – között volt egy híd az éren (Berettyón?) erre utal az első, Bolcshida elnevezés; 4. Bolcshidának az egyik része a Berettyón túl feküdt, közvetlenül Szentmárton szomszédságában; 5. Bolcs temploma a Mindenszentek, Szent Márton temploma a névadó védőszent tiszteletére volt felszentelve; 6. mind Bolcs, mind Szentmárton már a tatárjárás előtt is létezett, de elpusztultak alatta – Bolcs hamarabb, Szentmárton pedig valószínűleg csak később népesedhetett be újból. A leírásokból egy olyan három falurészletből álló településgóc képe rajzolódik ki, amely a Berettyó egy kanyarulatának részben belső, részben külső partján helyezkedett el.⁹⁴ A helymeghatározáshoz még azt is hozzá kell fűzni, hogy a Berettyó kanyargása, szétterülő medre, vagy akár időszakos mederváltásai miatt nehezen, vagy egyáltalán nem azonosíthatóak az írott forrásokban szereplő helymegjelölések, ti. a Berettyó mihez képest vett jobb, vagy bal partján állhatott a két Bolcs, illetve Szentmárton. Elgondolkodtató az a Pesty Frigyes helynévi gyűjtéséből származó adat is, mely szerint „A

⁹¹ 1321. február 9. MNL OL DL 38141. Györffy 1963: 669. Mesterházy 1981: 72. Módy 1981: 91. Bocsi 2006: 46.

⁹² 1323. június 28: „[...] *possessionem Bulchhyda pertinentem, ultra fluvium videlicet Berukyo adjacentem pro recta dimidietate* [...]” MNL OL DL 38143. Módy 1981: 92.

⁹³ Módy 1981: 92–93.

⁹⁴ Vö. jelen kötet, Gulyás László Szabolcs tanulmánya 68. – *A szerk.*

Helységnek halydani elnevezése volt, 1700^{ik} év elején Púszta Szent Márton de miután a Beretyó vize körül folyta, arról neveztetett el, Beretyó Szent Mártonnak.”⁹⁵ Ha nem is vesszük szó szerint a leírást, Berettyószentmárton szigetként emelkedett ki a Berettyó sűrű kanyarulatai közül, vagy éppen szétterülő vizéből, ami jelentősen meghatározta a falu terjeszkedésének lehetőségeit. Ilyen nagyobb kiterjedésű, Árpád-korra, illetve középkorra keltezett régészeti lelőhelyekkel lefedett területet Berettyóújfalu délnyugati, Berettyószentmárton északnyugati határában találunk. Közülük a Morotva-liget területén feltárt négy Árpád-kori földbe süllyesztett padlójú, üllőgödörrel is ellátott veremház, illetve a késő középkorra keltezett kutak és tárolóvermek érdemelnek figyelmet. A középkor több korszakára is kiterjedő települési objektumok alapján az okleveles forrásokból is kirajzolódó hosszabb, vagy többszöri megtelepedésre következtethetünk. Végso soron pedig kijelenthetjük, hogy ezen a területen kell keresnünk a középkori Bolcs és Szentmárton faluhelyét, melyet déli irányba hatalmas kiterjedésű, földművelésre, de főleg állattartásra szolgáló külsőségek egészítettek ki.⁹⁶

Újlak szintén a Berettyó déli partján álló, Szentmártontól keletre keresendő falu volt. Neve alapján – Újfaluhoz hasonlóan – a megtelepedésnek már egy későbbi, valamihez képest újabb fázisát jelöli. Mivel szerepel 1213-ban a Várad Regestumban, mint egy bizonyos Sámsonnak a birtoka, ez előtt már léteznie kellett. Mesterházy Károly szerint legkésőbb a 12. század végén alakulhatott ki, Módy György pedig a Hontpázmányok telepített falujának tartja, ami valószínűleg birtokaik, Bolcs és Szomajom népességének kirajzásával jött létre azoknak a széles határában. Ugyanakkor szabad birtokosok is lakhatták, ahogy arra az 1213-as adat is utal.⁹⁷ Legközelebb 1291-ben szerepel a várad püspökség tizedjegyzékében, az egyik évben 17, egy másikban 10 kepe adóval.⁹⁸ A szentmártoni határt ábrázoló 1759-es térképen az újlaki pusztá és a szentmártoni pusztá határán, az Ó-Berettyó egy vízjárta, mélyebben fekvő meanderének a keleti partján, a mai Berettyószentmárton keleti határában levő Halom-dűlőtől északra jelö-

⁹⁵ Pesty 1996: 91. (X/101a.)

⁹⁶ Berettyóújfalu, Berettyó-lapos II. Lelelőhely-azonosító: 37773; Berettyóújfalu, Dögtemető II. Lelelőhely-azonosító: 65356; Berettyóújfalu, Dögtemető I. Lelelőhely-azonosító: 65354; Berettyóújfalu, Bakonszegi úti Sertéshizlalda. Lelelőhely-azonosító: 73315; Berettyóújfalu, Jakab-tanya 2. Lelelőhely-azonosító: 69431; Berettyóújfalu, Jakab-tanya. Lelelőhely-azonosító: 54807; Berettyóújfalu, Morotva utca 1. Lelelőhely-azonosító: 70935; Berettyóújfalu, Berettyószentmárton, Morotva. Lelelőhely-azonosító: 41574. D. Szabó 2011. Utóbbi lelelőhelyeken ásatás is igazolta a többi lelelőhely terepbejárással vagy helyszíni szemlével megállapított Árpád-kori lakottságát.

⁹⁷ 1213: *villa Viloc*. Solymosi – Szovák 2004: 394. Nr. 38 (270.). Jakó 1940: 375. Györfly 1963: 679–680. Mesterházy 1981: 72. Módy 1981: 85, 87.

⁹⁸ 1291: *Wylak*. Jakubovich 1926a: 223. Bunyitay 1883–1884: 333. Módy 1981: 85, 91. Bocsi 2006: 47–48.

lik az Újlaki Telket, ahol a korábbi faluhelyet sejthetjük.⁹⁹ Erről a területről, illetve a Halom-dűlőről terepbejárások során valóban gyűjtöttek Árpád-kori kerámiát.¹⁰⁰ Ha pedig elindulunk az egykori folyómeder partján Szentmárton irányába, alig egy kilométer után elérjük a Leckai-terület nevű dűlőrészt, amelyet O'sváth Pál is az elpusztult, romjaiban még felfedezhető falu helyeként írt le.¹⁰¹ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az 1:10 000-es térképen is szerepel Újlak néven határrész, közvetlenül a mai Berettyószentmárton keleti szélén. Újlak határa észak-déli irányban hosszan kiterjedt, a Berettyótól az Ölyvösig (Szomajomig). Nyugatról a bócsi és a szentmártoni, kelet felől a guszári határ¹⁰² szegélyezte.

Szentmártontól délnyugatra, nyugat felől a kórógyi, kelet felől a bócsi határ által közrefogva feküdt a középkori Szentdienes falu és külsőségei. Neve az 1291–1294 között beszedett váradi tizedlajstromban maradt fenn.¹⁰³ A 12–13. század fordulóján keletkezhetett, nevét pedig temploma védőszentjéről, Szent Dénesről kaphatta.¹⁰⁴ Maga a falu a Berettyó partjához közelebb feküdt, ugyanis egy 1354-ből származó határjáró oklevél templomát a Berettyó túlszántján levő, Bakonszeggel határos Dejterrel átellenben levőként említi.¹⁰⁵ Mivel Dejter, illetve a hozzá szorosan kapcsolódó Bálinttelke helye viszonylag biztosan azonosítható a Berettyó északi partján, csak meg kellett nézni, mi található a túlszánton. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Berettyó-gát megerősítésekor pont ezen a területen, a Nyár-tó-dűlőnek nevezett területen is végeztek régészeti terepbejárást, melynek során Árpád-kori kerámiatöredékeket gyűjtöttek.¹⁰⁶ Szentdienes külsőségei a térképek szerint a falutól délre terültek el. Egy 1886-os kataszteri térképen határa északkelet-délnyugati irányban húzódik, olyan módon, hogy észak felől a Berettyó egykor kanyargó medre, dél felől a Szúnyogó-ér, ma Zsáka-Furtai-határacsatorna keretezi, a Szolnoki-tó nevű dűlőt is magában

⁹⁹ MNL HBML Bmt 65.

¹⁰⁰ Berettyóújfalú, Berettyószentmárton, Halom-dűlő III. Lelőhely azonosító: 41517.

¹⁰¹ „[...] és Újlak – hol a Leszkai Gyula tagján, a halom környékén a falu alapfalának maradványai ma is bőven találhatók – többé aligha épültek fel.” O'sváth 2009: 203.

¹⁰² A mai Váncsod nyugati határában fennállott, igen korai alapítású falu. Jakó 1940: 246–247.

¹⁰³ 1291–1294: *Sancto Dyonisio apud Bech*. Jakubovich 1926b: 299. Györffy 1963: 667. A forrásban ugyanott, egy sorral lejjebb szerepel egy másik Szent Dienes tétel is: *Sancto Dyonisio Nycolaus filius Vece*. Bunyitay ebből azt a következtetést vonta le, hogy „a XIII-ik század utolsó éveiben mint Bech, majd mint Miklós-nak, Vece fiának birtoka említettik”, akik mindketten a Zovárd nemzetség tagjai lehettek, hiszen ebben az időszakban övék volt a nem messze fekvő Aka is. Ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a közeli Dejter falu is a templom védőszentjéről, Szent Dienesről kapta a nevét. Azaz Szentdienes falut ilyenformán Dejterrel azonosította. Bunyitay 1883–1884: 309. Módy 1981: 91.

¹⁰⁴ Jakó 1940: 349. Kiss 1978: 605.

¹⁰⁵ 1354. augusztus 24. MNL OL DL 4419.

¹⁰⁶ Berettyóújfalú, Berettyószentmárton – Nyár-tó-dűlő 7. Lelőhely-azonosító: 83529. Hullám 2012.

foglalva.¹⁰⁷ Itt kell megemlítenem a szentdienesi pusztá közepén, a mai Harcsás- és Tölyvös-dűlők között vízerekkel körbevett, sziget-szerűen kiemelkedő földhátan jelölt Derzs nevű határrészt, amely egy 1848-as kéziratós térképen látható. Derzs Árpád-kori személynév volt,¹⁰⁸ ráadásul azonos Bolcsida első ismert, Hontpázmány-nembeli birtokosának keresztnévével.¹⁰⁹ Ez alapján felmerül a kérdés, hogy a Derzs névvel illetett határrész lehetett-e esetleg ehhez a birtokhoz tartozó külsőség? Írott források híján a térképen jelzett terület véleményem szerint önálló településként nem, legfeljebb prédiumpként értelmezhető – ezt azonban egyelőre régészeti leletek nem támasztják alá.¹¹⁰

Ugyanezen a kataszteri térképen látható Kórógy kiterjedt határa is, mely egészen a Berettyónak Bakonszeggel közös partszakaszától négy kilométer hosszan nyúlik el nyugat-keleti irányban a folyó déli partján, a mai Harcsás-dűlőnek nevezett terület nyugati feléig. Dél felől az egykori Szúnyogos-ér, mai nevén Zsáka-Furtai-határca-torna szegélyezi.¹¹¹ Az 1:10 000-es térképen szereplő mai dűlők, a Kórógyi Nagy Szik és tőle északkeletre Kórógy csupán a száz évvel korábbi térképen jelölt terület középső harmadát fedik le, és minden valószínűséggel Kórógy falu egykori külsőségeit fedik le. A falu belsősége ugyanis térképészetileg elég biztosan meghatározható helyét Telek, illetve „Telekallya” néven szinte ugyanazon a területen jelöli két kéziratós térkép is.¹¹² Ami a régészeti oldalt illeti, pontosan erről a területről nincsenek nyomok, vannak azonban terepbejárásból származó késő középkori kerámialeletek néhány száz méterrel délnyugatra tőle, a Kádár-halomtól ugyanekkora távolságra északra.¹¹³ A 14. század elejénél korábbiól nincsenek róla írott források. Jakó Zsigmond szerint a kirá-

¹⁰⁷ Bihar megye, Berettyó-Szent-Márton nagyközség, Bocs, Hidköz, Kórógy és Szómajom pusztákkal együtt, 1886. MNL OL S 78 – 053. téka – Berettyószentmárton – 1–24.

¹⁰⁸ Talán a *Desiderius* rövidítése, Dezsőnek megfeleltethetően. Főleg a 14. századból, az 1320-as évektől fogva vannak adatok a név használatára. Ders, Dezső címszavak. Szamota – Zolnai 1902–1906: 153–154. Kiss Lajos szláv eredetű személynévként határozta meg. Kiss 1978: 472. *Ders, Derseus, Derz*. Előfordulása: 1157–1302 között számos esetben. Fehértói 2004: 243.

¹⁰⁹ 1349. augusztus 24: *Dersbulchya*. MNL OL DL 41438. Ugud fia László elzalogosítja több bihari részbir-tokát, többek között Derzsbolcsát.

¹¹⁰ MNL HBML Bmt 97. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*) Mesterházy 1981: 73.

¹¹¹ Berettyószentmárton 1886-os kataszteri térképe, illetve Berettyó Szt. Márton. K. oszl. XXIV. 37. szelv. ae és af. 19. század. MNL OL S 78 – 053. téka – Berettyószentmárton – 25. A 19. századra keltezett, önma-gában fennmaradt térképlap illeszkedik Berettyószentmárton itt hivatkozott 1886-os kataszteri térképéhez, ezért feltételezhető, hogy avval egy időben készült, tekintve, hogy a környező települések térképezése is ebben az évben történt meg.

¹¹² *Mappa Praedy Kórógy I. Comitatus Bihariensis ingremiati acad Celssmi Principat Eszterhazyani Domini-um Deretske pertinentis*. 1782. Készítette: Vály, Georg. – Reg. Hung. Geometra. MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 1130. *Mappa Generalis Terreni Oppidi Berettyo Ujffalu ... 1818*. Készítette: Franc. Gasparits – Jur. Geometra. MNL OL S 16 Esterházy család hercegi ága – No. 270. Mesterházy Károly Lipszky János térképe alapján lokalizálta. Mesterházy 1981: 73.

¹¹³ Bakonszeg, Ökör-állás 1. Lelőhely-azonosító: 73579.

lyi ispánság telepítette első említése előtt egy évszázaddal, azaz az 1220-as években. Első említésekor 1323-ban egy peres ügghöz kapcsolódó eskütételnél sorolnak fel két kórógyi kismest az eskütársak között, Domonkos és Huck névvel.¹¹⁴ Neve a száraz növényi szárból, kóróból alakult ki, ami egykori flórájára utalhat.¹¹⁵

Berettyóújfalutól Bakonszegig a Berettyó mentén nagyon sűrűn követik egymást a falvak, mintha fel lennének fűzve a folyóra. Kórógytól nyugati irányban 1,5-2 kilométerre, a mai Város földje dűlőnévvel jelölt területen, Bakonszeggel pont átellenben egy újabb régészeti lelőhely-koncentráció figyelhető meg. Erre a területre jelöli egy 1842-es kéziratós térkép és a már említett 1886-os kataszteri térkép is a Kórógyi pusztát.¹¹⁶ Az itt található hat, egymással szomszédos középkorra keltezett régészeti lelőhely közül a Berettyó egykori medre mellettiek a Berettyó-gát védtöltésének megerősítését megelőző próbaásatások során nem nyertek igazolást.¹¹⁷ A felszínen gyűjtött kerámiatöredékek azonban továbbra sem hagyhatóak figyelmen kívül: terepbejárási adatok utalnak egy egykor itt állt falu helyére. A szigetszerű kiemelkedésen gyűjtött intenzív leletanyag, valamint az ott lelt téglatöredékek és emberi csontmaradványok arra utalnak, hogy a település mellett egy középkori templomot és temetőt is rejt a föld.¹¹⁸ Szerencsére a térképes források is hasonlóképp gazdagok, így ismerjük a terület nevét, melyet egy nagyobb, vízzel körülvett szigetként ábrázolnak. Ennek nyugati felében, kelet felé haladva két kisebb, hosszanti irányú újabb szigetet jelölnek *Kis Papsziget*, illetve *Kis sziget* névvel, míg keleti felében egy nagyobb, *Adorján* elnevezésű szigetet, északi csücskében egy földhalommal.¹¹⁹ Utóbbiak teljes mértékben kitöltik az itt meghatározott középkori település, illetve templomhely lelőhelyeinek körvonalait. Egy másik térképen a középső Kis sziget neve helyett *Pénzverő* felirat olvasható, ami az itt végzett tevékenységre utalhat. Az egész nagy szigettől délre pedig az *Aka Zug* név szerepel, ami egyben megadja a bemutatott település nevét is.¹²⁰ Ezen a területen állt ugyanis a Bakonszeg középkori előzményeként számon tartott *Szentadorján*, illetve tőle délre Zsáka irányában *Aka*, vagy ahogy az írott források említik, *Akavár* helye. Módy György szerint Szentadorján –

¹¹⁴ 1323. szeptember 15: *Dominicus frater Huck de Chorog de comitatu de Byhor*. MNL OL DF 275797. Iványi 1925: 229–231. Jakó 1940: 282. Györffy 1963: 635. Módy 1990: 21. Itt kell megemlítenünk, hogy Bunyitay a Berettyó jobb partján, Akától napkeletre lokalizálta a települést. Bunyitay 1883–1884: 255.

¹¹⁵ Kiss 1978: 353.

¹¹⁶ MNL HBML Bmt 87.

¹¹⁷ Bakonszeg, Város földje Nyugat 2. Lelelőhely-azonosító: 69419; Bakonszeg, V/4. Gátórház. Lelelőhely-azonosító: 69415. Hullám 2012.

¹¹⁸ Bakonszeg, Város földje 1. Lelelőhely-azonosító: 61462; Bakonszeg, Város földje, Középkori falu. Lelelőhely-azonosító: 68513.

¹¹⁹ Kórógy már idézett 1782-es térképe. S 16 – No. 1130.

¹²⁰ Kórógy (Berettyóújfalu) már idézett másik, 1818-as térképe. MNL OL S 16 – No. 270.

a térképeken Adorján-sziget, az Ó-Berettyó egy morotvája által körülvéve – Kóróggyal együtt már a 12–13. században megült település lehetett, bár források az előbbiről nem maradtak fenn, területe pedig a török hódoltság idején beolvadt Kórógy határába. A forrásokban mindössze egyszer, 1329-ben szereplő falu, melyet ekkor a Zovárd-nemzetség kezén találunk, egyháza védőszentjéről kaphatta nevét.¹²¹

A Szentdienes révén már említett 1354. évi határjárásban találkozunk *Dejter/Déter/Détér* névvel. A térképen való elhelyezésére egy 1354-ben kelt oklevél nyújt támpontokat. A leírás szerint Dejter Sárosbolcs faluval volt határos, ahol két régi, a Berettyó folyó mellett, illetve a belőle eredő egyik érnek a kanyarulatában, valamint a bozótban meglelt, a Szentdienes-egyházzal átellenben állított határjel választotta el tőle. Említik továbbá Szentdienesnek a folyó túlsó partján álló, Szent Dénes mártír tiszteletére felszentelt templomát, valamint egy *Bálintteleke* nevű telekhelyen levő határjelet is.¹²² Bálintteleke/Bálintfalva egyébként szintén szerepelt korábban az 1291–1294 között felvett váradi tizedlajstromban, tehát legkésőbb a 13. század végére nyúlnak vissza a kezdetei.¹²³ A *-teleke* elnevezésű falvak fennállását Szabó István a 13. századnál nem keltezi korábbra, míg a Bálint (Valentinus) személynévre szintén a 13. század elejétől vannak adataink.¹²⁴ Jakó Zsigmond úgy vélte, „*Déter conditionarius eredetű gazdái alapították. Sorsa és korai elnéptelenedésének oka Déterével azonos*”, azaz a 15. század második felére tehető, amikor a Bolcsot is birtokló család kezébe került. Szintén ő idéz egy 1252-ben kelt oklevelet, amelyben IV. Béla király – katonai szolgálataik elismeréseképpen – felmentett több déteri királyi pohárnokot szolgálatai alól és a királyi vitézek közé emelte őket.¹²⁵ Györffy György nem idézi ezt az adatot, tehát nem erre a Dejterre vonatkoztatta, ugyanakkor egy 1830-ból származó kéziratban a Hídköz-pusztától északra található Dajt-ér nevében vélte felismerni a névadás eredőjét.¹²⁶ A meglehetősen sokféle névváltozatban fennmaradt településnév talán Dejtárhoz hasonlóan abból a szláv eredetű szóból származik, melynek jelentése ’fakátránygetők’,¹²⁷ lakosai pedig ezzel

¹²¹ 1329: *Zenthaderyan*. Györffy 1963: 667. Módy 1990: 18, 21–22.

¹²² 1354. június 11. MNL OL DL 28732. Kiadása: Nagy 1891: 220–222. (138.). 1354. augusztus 24. MNL OL DL 4419. Az 1757-es átírásban fennmaradt példányban számos elírással (*Sambuch – Sarusbolch, Uhlin-theleke – Valintheleke*). Györffy 1963: 597. Mesterházy 1981: 73.

¹²³ 1291–1294: *villa Walenti*. Jakubovich 1926b: 301.

¹²⁴ Szabó 1963: 324. *Valentinus, Vallentinus, Valatinus*. Előfordulása: 1209–1300 között számos esetben. Fehértói 2004: 790–791.

¹²⁵ 1252. június 15. MNL OL DL 366. Kiadása: Wenzel 1869: 342. Szentpétery 1927: 301. (943.). A történetben nincsen megjelölve megye Détert illetően. Jakó Zsigmond a Bihar megyeivel azonosította. Jakó 1940: 205, 233.

¹²⁶ Györffy 1963: 597.

¹²⁷ Kiss 1978: 175.

foglalkozhattak, vagy ezzel szolgáltak. Mesterházy Károly a falu helyét a Kálló északi partjára, a szentkozmai vasúti megállótól másfél kilométerre délre helyezte.¹²⁸ Véleményem szerint Dejter közvetlenül a Berettyó partján, a kórógyi faluhellyel átellenben, attól kissé északkeletre állt. Ott, ahol a Berettyó régi medre három kis kanyarulattal eltér észak felé a mostani folyómedertől. Nyugati oldalán egy 1866-os térkép Kistelek, illetve Kistelekalja részeket jelöl, míg a három kis kanyarulattól északkeletre egy Nagy Dajtérnek nevezett területet.¹²⁹ A térképes adatok mellett Kistelek területén, illetve kb. 500 méterre északra tőle egy-egy Árpád-korra keltezett régészeti lelőhely is ismert, ami ugyancsak azt bizonyíthatja, hogy Dejternek itt lehetett a faluhelye.¹³⁰ Végül Bálinttelekét kell megemlíteni, ami a határjáró oklevél szerint Dejter mellett feküdt. Dejter imént meghatározott telkétől alig egy kilométerre keletre, ugyancsak a Berettyó mai északi partján a már említett térképen a Bálint-sziget feliratot olvashatjuk, a folyó túlsó partján pedig a Szentdienesként azonosított terület található. A Bálint-szigetként jelölt területtől néhány 100 méterre északnyugatra Árpád-kori kerámiatöredékeket találtak.¹³¹

Meg kell még említenünk *Szomajomot*, ami a mai Berettyóújfalu határán ugyan már kívül esik, a középkorban viszont ugyanannak a korai Hontpázmány-birtoktestnek a része volt, amihez Bolcs, Szentmárton, Szentdienes és Újlak is tartozott. Szentmártonnal nyugat felől határos is volt. Neve Bolcshoz hasonlatosan személynévi eredetű, ami korai alapítására utal.¹³² Ezt támasztja alá a régi kéziratos térképeken a *Klastrom-sziget* vagy *Klastrom-zug* helynév is, mely a szomajomi puszta északi részén egy korai Hontpázmány-monostor helyét jelöli.¹³³ Az írott forrásokban – sok környező faluhoz hasonlóan – a váradi püspökség 13. század végi tizedjegyzékében halunk róla először.¹³⁴ Szomajom faluja az 1759-ben és 1848-ban készített térképeken Szomajomi Telekként, illetve Telekként jelölt területen található, amit régészeti leletek is igazolnak: az 1:10 000-es térkép a Merza-tanyát jelöli erre a részre, amely pontosan a korábbi falu területére esik.¹³⁵

¹²⁸ Mesterházy 1981: 73.

¹²⁹ MNL HBML HBML XV. 3. Bmt 153. (*Lásd jelen kötetben Gulyás László Szabolcs tanulmányában 2. kép.*)

¹³⁰ Berettyóújfalu, Nagy-Híd-köz, Berettyó-gát 3. Lelelőhely-azonosítója: 80595.

¹³¹ Berettyóújfalu, Berettyó-lapos. Lelelőhely-azonosítója: 37772.

¹³² *Zomoin, Zumein, Zumoin*. Okleveles előfordulásuk: 1262, 1284, 1291-1294. Fehértói 2004: 857.

¹³³ MNL HBML HBML XV. 3. Bmt 65. *B.sz.mártonhoz tartozó Szomajomi puszta térképe. 1848. Készítő: Tót Sámuel mérnök.* MNL HBML Bmt 98. O'sváth 2009: 203. Jakó 1940: 358. Györffy 1963: 672. Mesterházy 1981: 71. Módy 1981: 85, 87. Boesi 2006: 43.

¹³⁴ 1291-1294: *Zumein*. Jakubovich 1926b: 301.

¹³⁵ Berettyóújfalu, Merza-tanya Dél. Lelelőhely-azonosító: 91875; Berettyóújfalu, Merza-tanya Kelet. Lelelőhely-azonosító: 91877; Berettyóújfalu, Merza-tanya Északkelet. Lelelőhely-azonosító: 91879. Aranyos Annamária helyszíni szemléi.

A Berettyóújfalu határának területére eső bő másfél tucat Árpád-kori település felkutatására tett kísérlet után láthatjuk, hogy még abban az esetben sem tehetünk biztos alapokon nyugvó megállapításokat a régi falvak helyére és korára, alapítására vonatkozóan, amikor viszonylag több, különböző forrástípusból származó adat is a rendelkezésünkre áll. Az írásos emlékeket illetően tizenkét falu szerepel a két fő, 13. századi forrásban: a Váradi Regestrumban 1213-ban Inke, Nyék, Szentmárton és Újlak, 1214-ben Mácsó, 1222-ben pedig Herpály (a monostor), míg a váradi püspökségnek az 1291–1294 között felvett tizedjegyzékében pedig Bálintfalva, Apabolcsa és Dersbolcsa, Herpály (a falu), Apakovácsi, Szentdienes, Szomajom, Újfalva és Újlak. Ezen kívül egyéb okleveles forrásban említik 1273-ban Érpályit/Herpályt, illetve 1274-ben Bolcsahidát. Csak 14. századi oklevelek említik először Dejttert, Kengyelt, Kórógyot, Szentdemetert és Szentkozmadamjánt. Még később, 15. századi oklevelekben szerepel csak először Andaháza és Palocsa.

Településtörténeti összefoglalónk zárásaként a Herpálypusztán álló nemzetségi monostor – mai ismert nevén Csonkatorony – történetét, illetve a rá vonatkozó legfontosabb adatokat ismertetjük.¹³⁶

A herpályi monostortemplomból megmaradt, mára műemlékké nyilvánított egyetlen déli torony Berettyóújfalu keleti határában, a *Klastrom-domb* nevű dűlőben áll.¹³⁷ A földterület 1844 óta a Tardy család birtokát képezte, akiknek a tevékenységével szorosan összefonódott a templom maradványainak további sorsa. A templomromról szóló első híradások 1806-ból Kereszturi József Alajos történész tanártól származnak, aki a két torony mellett még a templomhajó és a kápolna álló falmaradványait is láthatta. Tőle tudjuk azt is, hogy az épületet egykor vizesárok vette körül. A hármassánc, valamint annak a hídnak a két korhadó állapotban levő erős tölgyszlopa, mely a falut kötötte össze a monostorral, még 1896-ban is jól látszódott, noha a mély árkokat a földbirtokos Tardy Elek 1858 körül behúzatta.¹³⁸ A még álló falmaradványok sorsa sem alakult jól: 1842-ben a 12 méter magasan álló északi tornyot életveszélyesnek ítélték, ezért lebontatták, tégláit pedig beépítették a berettyóújfalui református templom orgonájának alapozásába. 1854-ben a déli torony felső emelete került olyan állapotba, hogy annak ledőlésétől tartottak, ezért inkább lehordatták, de előtte a birtokos még

¹³⁶ Terjedelmi okokból csak a leglényegesebb adatok felsorolására szorítkozunk, a további részleteket ld. a hivatkozott szakirodalomban.

¹³⁷ OMVH törzsszám: 1827. Genthon 1961: 34. Tilinger 1976: 378. Hajdú-Bihar megye műemlékjegyzéke 1990. Angyal 2008: 219. A leírás szerint „a tatárjárás után 1242-től 1252-ig a jáki mesterek építették újjá.” Az adat forrása – melyet jómagam nem ismerek – nincs hivatkozva.

¹³⁸ Keresztúri 1806: I. 277. Módy 1981: 89. Kozák 1981: 121.

készítettett róla egy vízfestményt. A már említett 1858-as tereprendezés során pedig a még megmaradt falmaradványok is elenyésztek, tégláikat elhordták, alapjait betemette a föld. Ekkor alakult ki a ma ismert kép a magányosan álló, csonka toronyról. 1878 őszén a kor híres régésze, Rómer Flóris látogatta meg a romot, melynek nyomán nemcsak az első hiteles, szakmai alapú leírása született meg a romnak, de ásátást is tervezett végezni a közeli jövőben. Útjára elkísérte Storno Ferenc festőművész is, aki szintén lerajzolta a torony akkori állapotát. Részben Rómer leírását követte, részben azt egészítette ki Bunyitay Vince leírása. A tervezett ásátásra végül a romok rossz állapota miatt került sor: először a földbirtokos Tardy Sándor kezdeményezésére 1899 őszén, majd 1902 telén a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet megbízásából Zsák Adolf vezetésével. Előbbin az északi torony alapjait, utóbbin a főfalak, a torony, a mellékszentély, a szentélybelső és a kápolna falmaradványait tárták fel. A megtalált falakon kívül és a hajón belül azonban nem végeztek további kutatásokat. A feltárást meglátogató Karácsonyi János és Némethy Gyula történészek kérésére 1903 februárjában kiásták a főszentélyt is. Az eredményeket az alaprajzot felmérő Némethy Gyula ismertette, aki immár építészettörténeti részletekkel egészítette ki a korábbi ismereteket. A feltárást ekkor sem volt még teljes, ám a falmaradványokat visszate-mették. Ekkor végezték el városi összefogással és a birtokos Tardy család hathatós segítségével az első állagmegóvási munkákat is: a hiányokat kiegészítették és felfalazták, a tornyot tetővel látták el. Az 1920-as évek elején ismét felcsillant a remény a tervszerű, tudományos kutatás folytatására, amikor Zoltai Lajos, a Déri Múzeum tehetséges régészének a figyelme Herpály felé fordult, azonban a Földvár feltárása mellett a Csonkatorony ásatásának befejezésére már nem maradt ideje. Azt 1934-ben egy amatőr ásatás keretében Reszeghy Lajos berettyóújfalui segédlevéltáros folytatta, több veszteséget, mint eredményt okozva. 1940-re a torony állapota ismét romlani kezdett, 1944-ben pedig találat is érte, ami végzetes pusztításokat végzett nemcsak a tetőzetten, de az emelet egész északi, szinte a teljes nyugati falán, valamint a délkeleti sarokrészen. A végpusztulás előtt álló torony környezetében 1950-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Művészettörténeti tanszéke és a Déri Múzeum közösen végzett terepbejárásokat és ásatásokat. Az ásatások főleg a templomdomb körüli sáncra öszszpontosítottak, a templom területén csupán egy azon nyugat-keleti irányban áthaladó kutatóárkot nyitottak, melyben a templom keleti végénél két omladékréteget (talán az 1903-as ásatásból kitermelt, majd visszatemetett törmelék) és egy IV. Béla-dénárt találtak. 1959-ben társadalmi összefogással helyreállították a végnapjait élő temp-

lomtornyot.¹³⁹ A templom teljes feltárására és az építészeti részletek dokumentálására, valamint ezzel párhuzamosan a romok bemutatására is alkalmas helyreállítási munkálatokra 1972 és 1976 között került sor. Az utolsó évben a monostor déli falán kívül eső területen 28 téglakeretes, bolygatott sírt tártak fel, melyeknek sírföldjéből 9–12. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Egy bolygatatlan női temetkezésben az elhunyt jobb kezébe egy II. Géza- (1141–1162) dénárt helyeztek, ami a templom 12. század közepe utáni építését bizonyítja.¹⁴⁰

3–4. kép. Két képeslap a herpályi Csonkatoronyról a 19–20. század fordulójáról. Az egyik az első állagmegóvási munkák előtti állapotot ábrázolja, a másik utána készült. (Adler Béla kiadása, Békési Imre magángyűjteménye. Forrás: www.berettyoujfalu.topoteka.net)

A templom történetéről alig vannak forrásaink. Annyi sejthető, hogy a tatárjárás idején véglegesen elpusztult. Erre utal régészeti oldalról az az égett, illetve viszonylag

¹³⁹ Módy – Kozák 1976: 49–73. A további forrásokat ld. itt. Kozák 1981: 121., Móser 2012.

¹⁴⁰ Módy – Kozák 1981: 74–99.

vastag törmelékes omladékréteg, amelyet egy IV. Béla-kori dénár keltez.¹⁴¹ Az írott emlékek oldaláról nézve a források némasága ugyanezt bizonyítja. A herpályi monostor nem szerepel sem a váradi püspökség 1291–1294 közötti tizedjegyzékében, sem az 1332–1337 között lejegyzett pápai tizedjegyzékek egyik évében sem. Nincs nyoma a Herpályi uradalomra vonatkozó, a 14–15. században megnövekvő számú, tartalmukat tekintve igen részletes okleveles anyagban sem.¹⁴² Az egyetlen rá vonatkoztatható forrás a Váradi Regestrumban feljegyzett – Herpály falu kapcsán már ismertetett – 1222-ből származó peres ügy, melyben a Pályi egyház Ajka nevű prédiума szerepel.¹⁴³

Az ismeretlen alapítású monostor írott forrásokhoz kötésére, azonosítására és valamelyik szerzetesrendhez kapcsolására számos elmélet született a több mint két évszázadra visszanyúló kutatástörténet során. Keresztúry József Alajos a Pray György által felfedezett nyírpályi prépostsággal azonosította. Ezt a nézetet vitte tovább Fényes Elek is, amikor a premontrei rend prépostságaként írta le. Egy újabb értelmezési lehetőséget vetett fel a helyi szájhagyományt elfogadó O'sváth Pál, aki a torony felső küszöbkövébe véssett, állítólagos HAER:PAUL felirat alapján a pálos rend birtokosságára következtetett.¹⁴⁴ Ezzel szemben Bunyitay Vince volt az, aki elvetette a Nyírpályival történő azonosítást. Ő állapította meg, hogy egy legfeljebb a 12–13. század fordulóján épített nemzetségi monostor lehet, mely nem lehet azonos Herpály falu templomával, ami a szomszédos Egyházzsigeten állt.¹⁴⁵ Az 1903-ban befejezett első nagyobb ásatás eredményeit összefoglaló Némethy Gyula már bencés monostorként beszélt a háromhajós, téglából épült vakolatlan román kori templomról. 1930-ban Sőregi János a monostorpályi református templom kertjében feltárta Nyírpályi monostortemplomát, így ennek az írott forrásnak a herpályi romra vonatkoztatása okafogyottá vált.¹⁴⁶ A templomról és a Herpály központtal a környékén kialakult uradalomról okleveles adatokat és a korábbi szakirodalmat is feldolgozva Jakó Zsigmond írta meg 1940-ben az első összefoglalást.¹⁴⁷ Az 1972–76 között zajlott helyreállítási, feltárási és kutatási munkák eredményeként egy háromhajós, egyenes szentélyzáródású, reprezentatív, nyugati toronypáros nagyméretű kolostortemplom alaprajza tűnt elő a feltáró és helyreállító szakembereknek. Ugyanakkor a szentélyek kialakítása ellentmondásos és párhuzam

¹⁴¹ A jelenséget egy 1950 nyarán végzett kisebb kutatás során figyelték meg. Módy 1981: 87.

¹⁴² Bunyitay 1883–1884: III. 239. Módy – Kozák 1976: 54–56. Módy 1981: 87.

¹⁴³ „*in praedio ecclesiae de Pauli nomine Heyka*”. Lásd jelen tanulmány 7. lábjegyzetét.

¹⁴⁴ Eszerint a haer:paul rövidítés a „haereditas paulinorum”, azaz a 'pálosrendiek öröksége/birtoka' kifejezést takarja. O'sváth 2009: 220.

¹⁴⁵ Módy – Kozák 1976: 49–50, 53–55.

¹⁴⁶ Módy – Kozák 1976: 64–68.

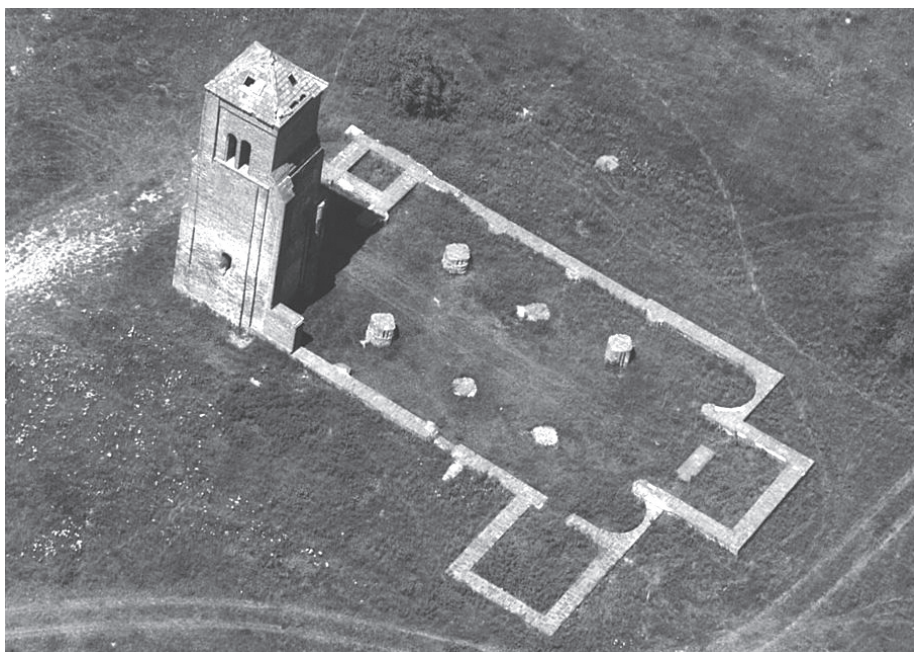
¹⁴⁷ Jakó 1940: 73–75, 258–259. Módy – Kozák 1976: 68.

nélküli, tudniillik az északi mellékszentély belülről félköríves, a fő- és a déli szentély viszont egyenes záródású, ami magyarázatra szorul. A nyugati toronypár az építető gazdagságára való utalás mellett kronológiai támpontot is nyújt: magyarországi megjelenése a 12–13. század fordulójára tehető, de Ják, Lébény, Mórchida, Ócsa, Túrje és Zsámbék példája alapján inkább a 13. század első felében terjedt el. Az egyenes szentélyzáródás a bencés építkezésben – egy-egy kivételt nem számítva – szintén a 13. század első felében jelent meg. A templombelsőt hajókra osztó négykaréjos pillérek párhuzamait a gyulafehérvári székesegyházban találjuk meg, de Lébényben. Ócsán, Pannonhalmán is, mindig kőből. A herpályihoz hasonlóan téglából építve csak Aracson fordul elő. Ugyancsak Gyulafehérváron találunk párhuzamot a nyugati toronypárra és a nyitott előcsarnokra. Sajnos a székesegyház elpusztult, de Biharban található a Csonkatorony legközelebbi párhuzama is, a szintén csak magányos torzóként fennmaradt belényesszentmiklósi torony, ami mind építőanyagát, mind falazatának, ablakainak kialakítását, mind tagolását tekintve egyezést mutat. Mindössze mérete nagyobb kicsit, amit az magyaráz, hogy ott csak egy torony állt a nyugati homlokzat előtt.

Az alaprajzzal kapcsolatos építészettörténeti párhuzamok és a monostortól délre fekvő kis temető helye, a téglakeretes temetkezési szokás és az itt eltemetett nő kezében talált dénár alapján a herpályi monostor építési ideje 1170–1220 közé tehető. Építésével kapcsolatban pedig elsősorban a bencések és a premontreiek jöhetnek számításba.¹⁴⁸ A monostortemplom alapítójáról, az építető személyéről, vagy a monostorban egykor élt szerzetesek rendi hovatartozását illetően az elmúlt évtizedekben nem kerültek napvilágra a kutatás számára meghatározó, értékelhető újabb adatok. Egy kérdés azonban rendre felmerült a templommal kapcsolatban, amit az 1972–1976 között elvégzett régészeti kutatás sem tisztázott megnyugtatóan, ez pedig a templomhoz dél felől csatlakozó kolostorépület meglétének kérdése. Az újabban a régészeti kutatások során is alkalmazott földtudományi módszerek és a 21. század technológiai forradalmának köszönhetően lehetőségünk adódott egy roncsolásmentes talajradaros geofizikai vizsgálatra. Először a templom déli falával párhuzamos irányban, egyméteres távolságokban felvett szelvényező és térképező radarméréseket alkalmaztunk, 40 méteres szélességben, 25 méter hosszban. A templomhajóra merőlegesen is végeztünk méréseket ugyanezen a területen, kétméteres távolságokban. A mérések alapján a déli fal előterében két helyen is, illetve a szelvényezett terület középső részén kevésbé markánsabban, de itt is kimutathatók voltak potenciális falmaradványok. Ezek az ano-

¹⁴⁸ Kozák 1981: 133–136. Móser 2012.

máliák azonban nem álltak össze egy egységes, jól követhető alakzattá, ezért a déli fal közvetlen előterében levők omladékként értékelhetők, míg a középső részen csak apróbb „jelenségeket” sikerült feltérképezni, melyek nem értelmezhetők falmaradványokként.¹⁴⁹ A kolostor épületét tehát nem sikerült azonosítani, ami arra utal, hogy az nem téglából, vagy kőből épült, hanem másfajta anyagból, például agyagból vagy fából. Azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a szerzetesek a templom déli hajója felett, az erre a célra kialakított cellákban aludtak, ahogyan az a felsőörsi prépostsági templomban is megfigyelhető volt.¹⁵⁰ A környéken ez nem számítana egyedi esetnek, hiszen a Szerepen található Csonkatorony környezetében végzett hasonló mérések ugyancsak nem jeleztek kolostorépületet annak feltételezett helyén.¹⁵¹

5. kép. A herpályi monostortemplom feltárt alapjai napjainkban. (Forrás: Wikipedia)

¹⁴⁹ A méréseket és azok kiértékelését a Mecenatura Bt. megrendelésére a Geoservice Geodéziai és Geofizikai Szolgáltató Kft. végezte, Körmeny Ede és dr. Oszkó László geofizikus közreműködésével, amit ezúton is köszönök. Körmeny – Oszkó 2019.

¹⁵⁰ Az adatra Németh Péter hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Aranyos Annamáriának, Hága Tamara Katalinnak, Kolozsi Barbarának és Szolnoki Lászlónak az adatgyűjtés során nyújtott segítségéért, Gulyás László Szabolcsnak és Szilágyi Krisztián Antalnak értékes észrevételeikért, utóbbinak a térkép elkészítését is. Végül, de nem utolsósorban Török Péternek a cikk megírásának a lehetőségért, Németh Péternek pedig az építő lektori véleményéért.

¹⁵¹ A méréseket az Archeodata 1998 Bt. végezte. Scholtz Róbert és Aranyos Annamária szíves szóbeli közlése.

Irodalom

[szerző nélkül]

- 1887 *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* (Monumenta Vaticana Hungariae. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tomus I.) Budapest

ALMÁSI Tibor

- 1992 Váradi püspökség. In: Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest, 712.

ANGYAL László

- 2008 *Múltunk öröksége. A műemlékvédelem 50 éve Hajdú-Biharban.* Debrecen

BENKŐ Elek

- 1994 Bihar. In: Kristó Gyula (főszerk.), Engel Pál – Makk Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest, 103.

BERETTYÓÚJFALUI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG

- 2020 A gyülekezet. http://www.reformatusbujfalu.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=16&Itemid=28 (A letöltés ideje: 2020. január 11.)

BOCSI Zsófia

- 2006 Mezőpeterd helye a középkori Bihar megyében. *A Bihari Múzeum Évkönyve* (10–11.) 29–59.

BOROSY András

- 2006 Dusnok. *Magyar katolikus lexikon* (Kísérleti internetes verzió. Készítette a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Karának diákja, Rácz András, Pásztor Miklós vezetésével.) <http://lexikon.katolikus.hu/D/Dusnok.html> (A letöltés ideje: 2019. december 8.)

BUNYITAY Vince

- 1883–1884 *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* Nagyvárad

CSÁNKI Dezső

- 1890 *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I. kötet. Budapest

DANI János

- 2011 Berettyóújfalu és környezete az őskortól 1301-ig. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig.* Berettyóújfalu, 16–31.

DANI János – SZILÁGYI Krisztián Antal – SZELEKOVSKY Márta – CZIFRA Szabolcs – KISJUHÁSZ Viktória

- 2005 Előzetes jelentés a Berettyóújfalui, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról. Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalui, Nagy Bócs-dűlő site in 2004–2005. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Archaeological Investigations in Hungary 2005. Budapest, 5–32.

D. SZABÓ László

- 2011 Berettyóújfalui határa. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2011*. Archaeological Investigations in Hungary 2011. Budapest, 20–21.

ENGEL Pál

- 2001 *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. História Könyvtár Monográfiák 17. Budapest

FEHÉRTÓI Katalin

- 2004 Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301). Budapest

GENTHON István

- 1961 *Magyarország művészeti emlékei 2*. Duna-Tisza-köze, Tiszántúl, Felsővidék. Budapest

GYÖRFFY György

- 1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A–Cs*. Budapest

HAJDÚ-BIHAR MEGYE MŰEMLÉKJEGYZÉKE

- 1990 *Különlenyomat a Magyarország műemlékjegyzéke című műből*. Budapest

HARMADIK KATONAI FELMÉRÉS

- 2007 A Magyar Szent Korona Országai. 1:25.000. CD-ROM. Arcanum, Budapest

HECKENAST Gusztáv

- 1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Értekezések a történeti tudományok köréből 53. Budapest

HOFFMANN István (szerk.)

- 2005 *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj – Csongrád vármegye*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 10. Debrecen

HULLÁM Dénes

- 2012 Bakonszeg határa. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2012*. Archaeological Investigations in Hungary 2012. Budapest, 8.

IVÁNYI Béla

- 1925 A debreceni református kollégium anyakönyvtárának oklevelei. *Levéltári Közlemények* (3.) 225–234.

JAKÓ Zsigmond

- 1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest

JAKUBOVICH Emil

- 1926a A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* (22.) 5–6. 220–223.
1926b A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke II. *Magyar Nyelv* (22.) 7–8. 298–301.
1926c A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke III. *Magyar Nyelv* (22.) 9–10. 357–363.

KERESZTÚRI József Alajos

- 1806 *Compendiaria descriptio fundationis etc. episcopatus et capituli M. Varadiensis*. Magnovaradini I–II.

KISS Lajos

- 1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest

KOZÁK Károly

- 1981 A herpályi apátsági templom építéstörténete. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 121–139.

KÖRMENDY Endre – OSZKÓ László

- 2019 *Jelentés a Herpály falu melletti XII. századi román stílusú monostor környezetében végzett talajradar mérésekről*. 2019. november

MÁSODIK KATONAI FELMÉRÉS

- 2005 Magyar Királyság és a Temesi Bánság – Georeferált változat. CD-ROM. Arcanum, Budapest

MESTERHÁZY Károly

- 1969 Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. *Archaeológiai Értesítő* (96.) 91–98.

- 1973 Régészeti adatok Hajdú–Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez. I. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1973.) 95–174.
- 1981 Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 51–79.

MÓDY György

- 1972 A térképek leírása. In: Komoróczy György (szerk.): Hajdú-Bihari kéziratok térképek. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* (1.) 20–157.
- 1981 Berettyóújfalu környéke a XIII. századtól a török hódoltságig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 83–119.
- 1989 Debrecen környéke Árpád-kori egyházas települései kutatásáról (1975–1985). In: Rác István (szerk.): *Paraszság és magyarság*. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Debrecen, 139–149.
- 1992 Bakonszeg története a XVIII. század utolsó harmadáig. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Bakonszeg története és néprajza*. Bakonszeg, 7–47.
- 1995–1996 Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1995–1996) 165–190.

MÓDY György – KOZÁK Károly

- 1976 A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972–1975). *A Bihari Múzeum Évkönyve* (1.) 49–103.

MÓSER Zoltán

- 2012 *Alámerült Atlantiszom III*. A középkori Magyarország premontrei emlékei. Győr, 54–55.

M. NEPPER Ibolya

- 2004 Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlő. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2002*. Archaeological Investigations in Hungary 2002. Budapest, 179–180.

NAGY Imre (szerk.)

- 1891 *Anjoukori Okmánytár*. Codex Diplomaticus Andegavensis. Hatodik kötet. 1353–1357. Budapest

O'SVÁTH Pál

- 2009 *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Kiadásra előkészítette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Seres István. Karádi Ilona (szerk.): *A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai*. Reprint kiadás. Budapest

PESTY Frigyes

- 1996 *Pesty Frigyes* kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I.
Közzéteszi: Hoffmann István és Kis Tamás. A Debreceni Kossuth Lajos
Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai (65.)
Debrecen

RÁCZ Anita

- 2000 *A középkori Bihar vármegye településeinek névrendszertani vizsgálata.*
(PhD-disszertáció) Debreceni Egyetem, Debrecen

RÁCZ Tibor Ákos

- 2019 *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiamű-
vesség, lakóépítmények, települési formák.* Major Balázs – Türk Attila.
(szerk.): *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensa. A PPKE BTK Régészettu-
dományi Intézetének Kiadványai. Archaeological Studies of PPCU Institute
of Archaeology.* Vol. 13. Budapest

SOLYMOSI László – SZOVÁK Kornél (szerk.)

- 2004 Váradi jegyzőkönyv. Regestrum Varadinense (1208–1235). The Varad Re-
gister. CD-ROM. Arcanum, Budapest

SZABÓ István

- 1963 A prédium. II. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténe-
lem körében. *Agrártörténeti Szemle* (3.) 301–337.
1971 *A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század).* Budapest

SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula

- 1902–1906: *Magyar Oklevél-szótár.* Régi oklevelekben és egyéb iratokban előfor-
duló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota
István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerkesz-
tette: Zolnai Gyula. Budapest

SZENTPÉTERY Imre

- 1923 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Regesta regum stirpis
Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 1. füzet. Budapest
1927 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Regesta regum stirpis
Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 2. füzet. Budapest

SZILÁGYI Krisztián Antal

- 2004 *Hajdú-Bihar megye déli részének avar kori és kora Árpád-kori településtör-
ténete.* (Szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

TILINGER István (szerk.)

1976 *Magyarország műemlékjegyzéke*. Budapest

WENZEL Gusztáv

1869 *Árpádkori Új Okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus continuatus. VII. 1235–1260*. Pest

WIKIPÉDIA

2006 Légifotó a Csonkatoronyról. Civertan Grafik. https://hu.wikipedia.org/wiki/Herpályi_Csonkatorony#/media/Fájl:Berettyóújfalú-12.jpg. (A letöltés ideje: 2020. március 26.)

ZOLTAI Lajos

1911 Andaháza-pusztai ásatás. In: *Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1911. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen, 36–42.

1925 Ásatás az andaházi templomhelyen. In: Zoltai Lajos (szerk.): *Jelentés Debrecen szabad királyi város múzeumának és művelődési könyvtárának 1925. évi működéséről és állapotáról*. Debrecen sz. kir. város múzeumának kiadványa (XX.) Debrecen, 7.

Közyűjteményi források

DMA Déri Múzeum Adattára

Déri Múzeum Régészeti Gyűjteménye

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL Diplomatikai Levéltár

MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

XV. 3. Kéziratos térképgyűjtemény

Bmt Bihar megye térképei

Zsófia Bocsi

History of Berettyóújfalu and its neighbourhood in the Age of Arpads

In the Age of Arpads the area of Berettyóújfalu was shared by three, then four villages (Újfalu, Bolcs, Szentmárton). Within the current administrative area of the town Kovácsi, Andaháza, Szentdemeter, Szentkozmadamján, Kengyel, Palocsa, Mácsó, Inke, and Herpály, the early centre of the area were located. Also along the River Berettyó small villages were lined up close to each other; Dejter was on the Northern bank of the river, while Szentadorján, Kórógy, Szentdienes, and the formerly mentioned Bolcs, Szentmárton and Újlak were on the Southern bank. The Southern parts belonged to Nyék and Szomajom. The aim of this study was locating the above mentioned twenty settlements, and collecting any related written memories based on the results of archaeological fieldworks and excavations, handwritten historical maps and certificates.